दिभ्यः इति वाचारंभणं विकारो नामधेयमित्यादिश्रुतिभ्यो मायामात्रत्वासिद्धेः ब्रह्मण्येऽद्वितीयत्वेऽप्याहुने सत
गी० द्वि० त्वैवं एवैतत्त्दोषाः नवकाशः कार्यस्य नाममात्रत्वाच्छेषात्मत्वेऽपिवंतमोर्थतः एकादिमपंचसंज्ञावेनेक्कतिम
१९ मारणं नापि प्रत्यक्षमनुमानं चतन्यमादृश्यमाणिकलाव्यगतेः स्वतः सत्ताना सीतिसिद्धं एवम सतः परादेः सत्ताऽप्र
वेश्यतिपाद्यइदानीं ब्रह्मणः स्वरूपस्य सम्यग्भावे प्रतिपादयति नाभावो विद्यते सत इति सामान्यविशेषभावस्य
सर्वस्य चिदेकरसे सर्वविक्रियारहिते सद्वैवेत्यादिश्रुतिसिद्धस्य एवं सनपुरमनंते रसवशाद्वंपत्यस्य सत्ताः
भावो भावोऽभावो नास्ति तद्विकल्पो दाविकविद्यते नायत्व स्वस्तुपुमान् दिउ सद्भाव दर्शनादात्मनः सदा सत्त्व
मुक्तसंप्रमाणं आत्मा नित्यसत्ता को भवति अवस्थात्रयस्थानिताद्यन्तैवंत न्नैवं यथा देहो दिरिसाद्युत्पनु
नेव अप्रमाणात्मा सन्मात्रो नित्यः शुद्धो बुद्ध इति अजो नित्यः शाश्वतः इति यार सति समराधव्यहेत्यादिश्रुति
सुप्रमाणं एवं सर्वप्रमाणोऽनिर्दिष्टोऽस्ति नित्यसत्ताकस्य सतः आत्मन भिन्नस्य ब्रह्मणः स्वःभावः कदाचिन्नास्ती
ति तत्वदर्शिभिरात्मनः सर्वोपाधिशून्यं तस्य ब्रह्मणो यथात्म्य मवाधितस्वरूपसमस्तानां तेरात्मकं यन्न देवसदा
सत्वेनद्रष्टुं शीलं एषां तैस्तत्वदर्शिभिः तैर्ब्रह्मविद्भिरेवमुभयोः सत्स्वतोरंतो निश्चयः सदा सर्वं ब्रह्मैकमेवाति
नततोऽन्यत्किंचित् लिङ्कौ हृषः क्रमः स्यार्थः एतेनात्म अपि आत्मन स्तथानित्यत्वमनुन्यसामितःस्योक्तो भव
तात्सर्वं खल्विदं ब्रह्मेत्यादिश्रुत्यर्थमेव स्वभ्यस्य सर्वं च ब्रह्मदर्शन परो भवेतिस्त्रि चितं भवति १६ ननु सतोनिरहंसा राम०
मान्यं वाउत स्वरूपं वा सामान्यत्वे तस्य विशेषापेक्षत्वेन सत्यदृश्यत्वा मशेषविशेषविनाशे विनाशः स्या ११

नादृग्धर्मवैशिष्ट्यानुपपत्तेः सुतरां जगतो ब्रह्मकार्यत्वानुपपत्तेः नहि कार्यकारणाभिन्नमेवेति चेन्न वक्तुं न
शोगमप्रसंगात् कार्यस्य जगतो जडात्मनो ब्रह्मत्वाऽभिन्नत्वे ब्रह्मणोऽपि दृश्यत्वाऽनित्यत्वाऽप्रकाशत्वदुःखरूपत्वमाप
त्त्यादिदोषप्रसंगात् इष्टापत्तिरेवेति चेन्न जगदात्मभ्रमत्वात् अहं ममेत्यादिव्यवहाराऽसिद्धेः भवतोऽपि जडत्वे
नत्वात्मनोऽनुसन्धानाऽभावप्रसंगात् तरति शोकमात्मविदित्यादिश्रुतिवैयर्थ्यापत्तेः ब्रह्मात्मनः स्वाभिकामानो
मतां मुमुक्षौ प्रवृत्तिविच्छेदप्रसंगात् तदुपरमद्वैष्यप्रमाणाम् अजो नित्यः शाश्वत इत्यादिश्रुतिविरोधप्रसंगाच्च नहि तत्तो
परत्वपक्षो निश्चितिचेन्न भिन्नाभिन्नत्वयोरन्योन्याविरुद्धत्वेनैकाश्रयत्वासम्भवात् एवं जगतो ब्रह्मकार्यत्वानुपप
त्तौ श्रुतिप्रमाणकत्वं न सिध्यति ननु एवं सति यतो वा इत्यादिश्रुतेर्मृषावादित्वेनाऽप्रामाण्यापात इति चेन्न
तस्याः ब्रह्मणोऽद्वितीयत्वप्रतिपादनपरत्वेनाप्रामाण्याऽभ्युपगमात् किंच जगत्कारणं परमाणव इति व
दति मृत्पिण्डमित्यपरे तदुरीकृत्य कार्यकारणाभ्यां सर्वश्रुतिभिः स्वाद्वितीयत्वं ब्रह्मणोऽभेतितन्दस्महमा
नुपाऽनुपाञ्च सा जगदुपादानत्वं ब्रह्मणः प्रतिपाद्यते न च केवलयोर्जगद्ब्रह्मणोः कार्यकारणभावो नु
पपत्तौ कथमुपादानं ब्रह्मेति चेन्न हि विवर्तोपादानं ब्रह्मेति ब्रूमः विवर्तत्वं नाम विकृतनुसारामयाभानमात्रं
तेद्वं च द्वौ नु यथेह रज्जौ सर्पः शुक्तौ रजतं वा रज्जावारोप्यते न च श्रुतिर्याथात्म्यसदृशेन न रजताभासस्य शु
क्तिमात्रत्वं वदंति तथानभ्रमस्य सत्यस्य साक्षात्कारेण जगतोऽपि मृत्तिकामात्रत्वप्रतिपादनेऽन्यत्वमारंभणाध्या

तानि

गुणान्त्रिपादिभिः संयोगादिसंबंधस्यानिरूपयितुमशक्यत्वात् नहि स्नेहप्रयुक्तनाशः संभवतेः नापिचपंचमः
गी॰टि॰ न चोष्मकृष्णिजेनितिप्रत्लेशः कारणाऽभावसंबंधणान्निमित्तकनाशऽयोगात् नैवंचषष्ठ न तस्य कार्य
२० कारणरूपविद्यतेऽतिकाघो ऽभावस्य वरणकार्येनाशानिमित्तकनाशः संभवात् नकेनापिप्रकारेणोदं सद्व
स्येतीति अव्ययेनस्येतस्याव्ययस्यानित्यासिद्धमत्तात्कस्यब्रलारणोविनाशमभावंकर्तुंवक्रुंचकोपिना
हिविपयोनाहतित्यात्वेस्वस्येव नाहमस्मीसऽभावमसंगः वहुक्तातिविरोधः नस्यस्मादिविरोधस्त्रमस
ज्ञेतइतिभावः १७ अशोच्यानन्वशोचस्त्वमित्यत्रत्वंपदवाच्यार्थो देहादिजन्मादिमत्वेनाऽनित्यत्वादशो
च्यएव त्वंपदलक्ष्यार्थोप्याऽऽत्मास्वयमजत्वेन जन्मादिमत्त्वरहितो नित्यत्वादशोच्यएवेत्युभयोरप्य
शोच्यत्वेपत्वारणात्वेन स्तुवितंतयोरनित्यत्वनित्यत्वज्ञानेनदेहात्मनोर्युक्तनोविस्पष्टयन्नतेनतिहतं
2 शोकमर्जुनमात्मस्यस्वयंप्लितत्वयेस्वयमेवएवंमहत्तानैवंतयो न्याहयतिश्रीभगवान् अंतवंतइ
मेदेहानित्यस्योक्ताःशरीरिणः अनाशिनोऽप्रमेयस्यतस्माद्युध्यस्वभारत १८ अप्रमेयस्यप्रत्यक्षादिप्र
माणैःप्रमापयितुमशक्यस्य न ह्यस्तिप्रत्यक्षादेर्विषयतात्मनःप्रमापयितुं तथाहि नाऽऽत्मा प्रत्यक्ष
विषयः शब्दादिरहितत्वात् अशब्दमस्पर्शमिति श्रुतेः नाऽनुमानविषयः लिंगाभावात् नैव चतस्य एम॰
लिंगमितिश्रुतेः नोपमानविषयः सादृश्याऽभावात् हेतुदृष्टांतवर्जितमिति श्रुतेः न शब्दस्यापिवि १२
षयः नामरूपजात्याद्यभावात् यतोदृश्यमग्राह्यमगोत्रमिति श्रुतेः नतुं तौपनिषदमितिश्रुयतेकथं

हिशेषाणामपि कार्यत्वेन तत्र विनाशः स्यात् स्यामासस्यापि तद्धर्मत्वेन विनाशोपपत्तेः स्वरूपत्वेऽस्य आ
वृतत्वे कल्पितत्वाद् नाशित्वमुपात्तं अनुवृत्तत्वेन तमेव सामान्यत्वेनोक्तदोषप्रसक्तिरित्याशंक्यान्तस्य सामा
न्यविशेषभावस्यस्यैतान्यतोनेकधं विद्यपि विनाशाउपपद्यत इत्याह ॥ अविनाशि तु तद्विद्धि येन सर्वमिदं तत
प विनाशमव्ययस्यास्य न कश्चित्कर्तुमर्हति ॥ १७ ॥ इह यदिदं दृश्यमानमविद्याकार्यं प्रपञ्चजातं सर्वं येन नातिसूक्ष्मे
ण विभुना सदात्मकेन समस्ते व्याजलप्रवाहवत् ततं अन्तर्बहिश्च व्याप्तं भवति तत्त्वं तु ब्रह्मैव स्थितं वस्तु अविनाशि वि
द्धि अस्य तु तथाविनष्टस्य विनाशं न विक्रियापादिविषयतां मानुमर्हति प्रोक्तं स्वभावः सत्त्वोपप्रस्तत् विनाशि अति
रस्यन्याद इति महात्मा सन्तयं विनाशं न किमपि गन्तुं समेव भवतीत्यर्थः ॥ आत्मा नित्यः सर्वगतत्वाद्
गगनवदिति नित्यत्वे अनुमानं प्रमाणं न ह्येकस्मिन् देहे पदार्थाः सर्वत्र समवेयासु उपलभ्यन्ते तस्मात् आत्मनि
रवयवस्सर्वप्रकाशके पदार्थोपलब्धिरस्य धातुः उपलब्धिरिति तत्त्वस्तत्थापिच्छन्तरमात्रात्मकनाशं
वेदन वादी प्रष्टव्यः किमात्मनो नाशः स्वतो वा किं परतो वा किमाश्रयनाशाद् वा किं संबाधनाशाद् वा उत
कारणनाशाद् वा अथ कार्यनाशादिति नाद्यः निरवयवत्वाद् यथा सावयवस्य स्वावयवापचयान्नाश
स्तथा निरवयवस्यात्मनः स्वतो नाशानुपपत्तेः न द्वितीयः गगनाद्यात्मत्वेन सर्वप्रतिहतस्य कर्तकर्मत्वायो
गात्ततो विनाशासंभवात् न तृतीयः कस्मिंश्चिद् भगवद् प्रतिष्ठितत्वे महिम्नीत्यात्मनः स्वातिरिक्ताश्र
याऽभावत्वेन तदाश्रयनाशनिमित्तकनाशानुपपत्तेः नापि चतुर्थः आत्मनो निरवयवत्वेन द्व

इतीदमानिर्दिश्यमानानां देहानामनेकत्वं च वक्ति शारीरिणः सर्वशरीरेष्वहमित्युपलभ्यमानस्य नित्यस्या
गी०टी० त्मनः इमे उपचयसेनयोर्दृश्यमानाः भीष्मादिशब्दवाच्या उक्ता आचार्याः पितरः पुत्रा इत्यादिना त्वयोक्ता
२१ देहाः सर्वे अंतवंतः अंतोऽवसानं मरणं येषां ते जन्मादिमत्त्वेन प्रतीतिमात्रत्वेन चानियतसत्ताका इति
यावत् न हि शुक्तिरजतवदधिष्ठानभ्रमकल्पितानां देहादीनां सत्ता संभवति प्रमाणतोऽग्रहमाणाः यतो
सतः सत्ताऽभावः प्रदर्शितः नासतो विद्यते भाव इति तत्त्वमेवं देहादीनामंतवत्त्वं देहिनस्त्वात्मनो नित्य
त्वं च सम्यक् अविज्ञाय एवं मदीया एते क्षिपंतरेति शोचितवानसि इत्यनीशकृति यतोऽनुभवैर्विचार्य मा
ता आत्मनो देहादीनां चाऽशोच्यत्वं सिद्धमनुभवं तं च त्वया यस्मात् तस्मात् हे भारत विवेकविज्ञानसंपन्नः युध्य
स्व युद्धायपपन्नस्वेति एवमेव युद्धाय प्रवृत्तमर्जुनं भ्रांत्या शोचंतं तं श्लोकमलेमयनीय स्वकार्ये कुरु इत्यनु
३ जानीते भगवान् बुभुत्सुं शंकितं शंका मया स्यमुं स्वे निवर्तन् ननु उद्यद्धं कुर्विति नियुंक्ते ज्ञानकोऽके मैविधे
रनुपपन्नत्वात् न हि कर्मणि कर्मारंभ इति कर्मणि कर्मोत्तरस्यैवानुपपन्नत्वे किं वक्तव्यं स्वप्रतिपक्षेत्ता
न प्रकरणे कर्मविधेरनुपपन्नत्वं अपासंतं अपाहाऽतिवचनयोऽत्संतं युध्यस्वेत्यनुमतिमात्रं भगवतो वच
नं स्य ज्ञानपर्यवहारे एनमेव तमात्मानं विदित्वा ब्राह्मणा व्युत्थाय यायाथभिक्षाचर्यं चरंतीति ब्रह्मविदां ब्राह्मणा रम०
नां सर्वेषणाभ्यो व्युत्थितवतां शरीरयात्रार्थं भिक्षाविधिः अपरेषां तेनाम प्यवं एवं शरीरयात्रापावर्जित १२
त्वमिति तद्द्वत्र्यापि ब्रह्मविदां प्राणाज्ञा राम व यं कर्तव्यमिति सूचयितुं ज्ञानप्रकरणे आत्मतत्त्वानिनोऽर्जुन

शब्दागम्यत्वमिति चेत्सत्यं यद्यपि अपतेतथापि एवंस्वरूपत्तिनिमित्ताऽभावान्ततस्तत्र शब्दः प्रवर्तते यतो वाचो निवर्त
न्त इति श्रुतेः तर्हि श्रुतेरप्रामाण्यमिति चेन्न निर्विशेषाधिगमकत्वात्प्रामाण्योपपत्तेः श्रुतिरात्मन्यध्यस्ताऽशेषवि
शेषं निरस्याधिष्ठानमशेषसम्बन्धं निर्विशेषमात्मानमधिगमयतीति न प्रामाण्यमुपपद्यते आत्मनः सविशेषत्वे
न ज्ञातत्वेऽपि निर्विशेषत्वस्याऽज्ञातत्वात् ज्ञातज्ञापकत्वेन श्रुतेः प्रमाणान्तरासंभवात् तथा चोक्तं यामासा
न्निर्ह्रस्मशक्यत्वादात्मा श्रुतेरविषय एव किं न आत्मनि विषयत्वानुपपत्तेरभावान्ताऽपर्यायत्वे विषयः भा
वत्वादेः तुल्यपक्षेरप्यऽविषयः वागविषयः वागविषयत्वात् सौक्ष्म्यस्याप्यविषयः इत्यात्मनस्त्वऽप्रमेयत्वं सि
द्धं सर्वेषां प्रमाणानां प्रमेयानां च यतः प्रामाण्यसिद्धिः तं किं प्रमापयेत विज्ञातारमरे केन विजानीयादिति श्रु
तेः स्वस्मिन्नऽध्यस्तसर्वप्रमाणप्रमेयसद्भावाऽसद्भावमेकाऽकर्तृत्वात्स्वमेकाऽकर्तृत्वाच्च आत्मनः स्वतएव प्रामा
ण्यं ननु केचित्तु परतन्त्रत्वे वाऽप्रमेयत्वस्याऽनाशिनः वि[illegible]नाशः सत्ताऽदर्शनं परिच्छिन्नत्वं तस्याभावो सा
स्तीति अविनाशी अनंतः सत्यं ज्ञानमनन्तमिति श्रुतेः तस्याविनाशिनोऽपरिच्छिन्नस्य परिणामस्यात एव
वनित्यस्य ननु परिच्छिन्नस्याविपरिणामतोऽस्तिनित्यत्वमिति चेन्न तन्नित्यत्वे प्रमाणाभावात् सर्वगतत्वा
नित्य इति यो वै भूमा तदमृतमिति श्रवणात् परिच्छिन्नस्येव भूम्नो नित्यत्वं ननु परिच्छिन्नस्य पदे त्वं तस्य श
मिति श्रुतेः शरीरिणः ब्रह्मादिस्तंबकोन्तानि शरीराणि उपलक्षितस्यानन्तेनास्य संतीनिशरीरं सर्वमाप्तिः श
रीरेणाधिकरणस्य आत्मान्वेकत्वेस्यात्मैकत्वेर्हस्यगतवत् पूर्वं प्रमाणं यतः शरीरिणस्त्यात्मैकत्वमिमे देहा

ऽति त्वस्मा
प्यविषयः

म्रियते ४

निष्क्रियएवेतिकर्त्तृत्वाभावाच्च सकर्त्तारं भोक्तारं स्तुतिनं दुःखिनं च यो मनुते नासावात्मतत्त्वं विजानाति अपितु तस्य
गी० टी० २२ अवरणादिक्रियामनन्तस्यासत्त्वक्रियावत्त्वं मे कर्मफले वेतिसन्दिग्धं भवति १९ नह्यात्मनस्तु कंपमर्त्तमिसाक्षा
क्षायापास्कं यदिनजन्मादिषड्भावविकाररहितनयाकूटस्थासंगचिद्रूपत्वमेवात्मनः स्वाभाविकं तत्त्वमित्या
त्मतत्त्वनिर्द्धारणाय द्वितीयं मन्त्रं पठति न जायते वा कदाचिन्नायं भूत्वा भविता वा न भूयः अजो नित्यः शाश्व
तोयं पुराणो न हन्यते हन्यमाने शरीरे २० अत्र कदाचिच्छब्दः कदाचिन्न जायते कदाचिन्न म्रियते इति स
र्वत्र संबध्यते वाशब्दौ चार्थौ भवतः अत्राजत्वेनैव सर्वविकाराणां प्रतिषेधे संभवेपि स्वयं श्रुतिः कंठरवेण प्र
त्येकं तान्निषेधति आत्मनो निर्विकारत्वज्ञानस्य निर्विचिकित्सत्वाय अजः यस्मात्सालाकाराहिद्वायमयं पुनर्न जा
यते सोजः स्व..यं जननरहितो वाऽजोपमात्मा कदाचिन्न जायते निरवयवत्वान्नोत्पद्यते नैनिर्केतलं निष्क्रि
यमिति न कश्चिज्जनितान चाधिपरतीति निरवयवत्वेनिकारणत्वअवरणादात्मनो जनिक्रियानोपप
द्यत इति भावविकारः प्रथमो निरस्तः न म्रियते चेत्यैवहेतुनाऽयमात्मा नाशक्रियां न प्राप्नोतीति
षष्ठो विकारो निरस्तः अयमात्माभूत्वाजनिक्रियां प्राप्य भूयः पुनर्भविता चास्ति नान्न भवति घट
वज्जन्मानन्तरमापस्तित्वं न प्राप्नोति किंतु मृदादिवज्जन्यनपेक्षितप्राक्..नसत्तावानेव भवतीति द्विती
यो विकारो निरस्तः निरवयवत्वादात्मा नित्य एकरूप इति विपरिणामलक्षणश्चतुर्थो विकारो निर रम० १०
स्तः एकरूपयैव सत्तया शश्वद्वर्ततीति शाश्वत इत्यपक्षयलक्षणः पंचमो विकारो निरस्तः निरवयवत्वे ५
नायं पुराणाद्धुना च सर्वदा नवत्वात्पुराणः इति वृद्धिलक्षणस्तृतीयो विकारो निरस्तः एवं षड्भिर्भावविकारैर्वर्जितत्वे १

स सन्नियतत्वेन च संन्यासवनस्थत्वयोरनुपपत्तौ राज्ञोऽस्य राज्येनैव शरीरयात्रा भवितव्या राजन्यस्य परा
क्रान्तत्वेन तज्जयापपत्तस्तेति शरीरयात्रात्र भगवता विधीयते शरीरयात्रापि च ते न प्रसिध्येदकर्मण इत्य
ये उच्यते यथा तत्तीनकश्चिदत्र कर्मविधिरस्तीति मंतव्यं १८ यत्तु पापमेवाश्रयेदस्मानिति संकेतेन रकायैव
कुलघ्नानामिति कथं भीष्ममहं संख्ये इत्यात्मनः पापक्रियाविषयत्वं तत्र कुलभोक्तृत्वं तत्क्रियाकर्तृत्वे
च मन्यसे तदात्मस्वरूपाऽज्ञानकृतमेव भवति सत्यात्मतत्त्वे परिज्ञाते नकस्यापि विक्रियस्य स्यात्का शंको
त्यात्मयथात्म्यमवगमपि तु न तत्कारणपरो मंत्रावऽर्थतः पठतीति त्राद्ये नाऽऽत्मनः क्रियाश्रयत्वं न हि
ययत्वं यो मन्यते स अज्ञत्वे दोतो यिम्वु एवेत्याह य एनं वेत्ति हंतारं यश्चैनं मन्यते हतं उभौ तौ न विजानीतो
नायं हंति न हन्यते १९ यस्त्वहमिमं हन्मीत्यऽहं मम्स पार्थमेनं प्रकृतेमात्मानं हंतारं हननक्रियायाः कर्तारं
मन्यते योऽहमनेन हतोऽस्मीति सेनमात्मानं परेणाहननं तं हननक्रियायाः विषयभूतं च मन्यते एवमात्मानं ह
ननक्रियायाः आश्रयं विषयं च मन्यमानौ तौ उभौ पुरुषावात्मानं न विजानीतः यथाभूतमात्मतत्त्वं साक्षा
न्नविदितवंतौ यतोऽयमात्मा न स्वयं पंचकं च न हंति येन केनापि न हन्यते देहेंद्रियादिषु व्यापृते तु मन्त्वय
मात्मा चलितेपि च बहुक्षेत्रदंतस्य आकाशवत्कूटस्थासंगत्विहूयेणसर्वत्रोदासीन तत्पारब्यो मा म
इत्यर्थः न तद्श्नाति किंचन न तत्दश्नाति कश्चनेति श्रुतेः आत्मा निष्क्रिय एव भवति निरवयवत्वादाका
शवदित्यादिश्रुतिभिर्निष्कलं निष्क्रियं शांतमिति साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्चेत्यादिश्रुतिभिश्चात्मा

प्रमार्थकः प्रस्कन्नप्रदर्शनात्कर्मणि निस्साधनमाहित्यक्रमिति विषयासेपः कं घातयतीति प्रयोज्यापेक्षेपः एवं क्रियानस्साध
गी० द्वि० २२ नाद्यऽसंभवे निर्विकारब्रह्मात्मदर्शिनः सर्वकर्मसंन्यास एवाधिकार इति सिद्धं ननु निर्विकारब्रह्मदर्शिनः कथं हंतिकं हं [illegible] ति
कं घातयतीति साधनाद्यापेक्षेपेणाह न तन्क्रियापाएगनिवृत्तिरन्वरूप्यते ननु सर्वेषां कर्मणामिति चेत्क्रियामात्रे हेतो तुल्य
त्वाद्यत्वपत्न्वऽविक्रियात्मज्ञानं तत्त्वेतन्न मनुकुलमिति निर्विकारात्मज्ञानस्य प्रवृत्तिमात्रे प्रतिनिवृत्तिहेतुत्वाच्चाह नहि क्रियाप्रा
त्वस्येति हेतुत्वं निषेद्धुं शक्यमतो निर्विकाराद्वितीयब्रह्मात्मतां जिज्ञो न कर्तव्यं न कारयितव्यं च किंचिदस्तीति सिद्धं ननु न
जायते म्रियते इति जन्मादि सर्वविक्रियाप्रत्यत्वं ब्रह्मणा उक्तमतो निर्विकारं तत्पदं ब्रह्म ज्ञातानुविद्धो अविकारी स्मृश्यो
निर्विकारत्वमविकारत्वधर्माभ्यां परस्परविभिन्नत्वाद्विकारिणो विदुषस्त्वऽविक्रियत्वज्ञानाऽसंभवात्संन्यासो नोपप
द्यते अविक्रियं ब्रह्मेति तत्त्वानुभवस्यैव संन्यासकारणमिति चेन्नास्य हेयपरिपथत्वेनाऽसाधनत्वान्नहि ऽचलः पर्वत इति
ज्ञानं क्रियानिवृत्तिकारणं भवतीति तद्वन्नास्याविकारित्वेनाविदुषस्त्वऽक्रियोऽहमित्यऽविक्रियात्मत्वज्ञानाऽसंभवात्क
र्मसंन्यासोऽनुपपन्न एवेति चेद्ब्रवीन न [illegible] व्यः इदमहं जानामीतीदमर्थस्य ज्ञाताऽहमस्मि यो देहो वा प्राणो वा
इंद्रियाणि वा मनो वा अहंकारो वा चित्तो वा तेजसो वा प्राज्ञो वा उत आत्मा वेति आद्ये स्वप्ने देहो वा जो ग्रहदेहो वा
नोपपन्नो नाद्यः जागरे अहंमस्य यानुदयः स्यान्स्वप्ने देहनाशात्तत्त्वानुरहमर्थस्यापि नाशप्रसंगान्न द्वितीयः पति एम०
रेवेति चेन्न जाग्रति नाहमस्मीति तत्त्वाऽभावप्रसंगात्तत्स्वप्नविरोधाच्च न द्वितीयः नयस्यकस्यापि स्वप्ने अहम १५
स्मीत्यहंमत्योदयः स्याद्देहब्रजामीत्स्य ह्यादेहस्य ब्रजस्यांतो देहएवाऽहं शब्दार्थं इति चेन्न देवानि ह्रदं सर्वग ब्रजा

मतिपादितेसत्यात्मनोनित्यकूटस्थासंगचिद्रूपत्वमाद्यंतश्च्युत्वमहितोपलंभस्यवितंभवतितथाप्यस्त्रो
तुदेहनाशात्मनाशमभोनेनष्टशतमत्वाय श्रेयस्कृत्वैवपुमान्सम्यक्बोधनीयइतितस्यभ्रमंछेत्तुमाहः
नहन्यतेहति । अस्मिन्शरीरेवज्रादिनाहन्यमाने छिद्यमानेसत्यप्यात्मानिर्विकारत्वात्स्वयंघटेपिभिद्यमाने
घटाकाशवन्नहन्यतेहननेनक्रियायाविषयोनभवतिघटेनष्टेघटाकाशवद्देहेनष्टेसत्यात्मास्वयंस्वरूपे
णैवतिष्ठति तथाचश्रुतिः अविनाशीवाअरेयमात्माऽनुच्छित्तिधर्मेति २० एवमात्मनोऽहमर्थस्यनिर्विका
रत्वनित्यकूटस्थासंगचिद्रूपतादेतत्यारमार्थिकंतत्वमितिप्रतिपाद्यइदानीमात्मतत्वंविदितवतोविदुषः सर्वक
र्मसंन्यासएवाधिकारोनान्यत्रेतिसूचयितुमाह वेदाविनाशिनंनित्यंयएनमजमव्ययं कथंसपुरुषः पार्थकं
घातयतिहंतिकं २१ ब्रह्मत्वेयोहिसोदिविवेकवैराग्यशमदमादिक्रमसाचार्येमुपसमेतादादिलक्षणवाक्यानियत
याश्रुतादिसाधनसंपत्त्याउत्तमोमोक्षैकमात्रोजनोमुमुक्षुरधिकारीब्रह्मविद्गुरुसंनिधौमंत्रश्रद्धाभक्तिभ्यामन
जस्त्रंहठं श्रवणादिजन्यज्ञानेनानुभवप्रमाणमेनंप्रत्यक्षप्रमात्मानमहमस्मि यमजंजन्मादिसर्वविकारशून्यम
नश्वरमव्ययंकेनापिप्रकारेणनव्येतीत्यव्ययं अविनाशिनंविनाशः अभावोरोगेनरज्जुसर्पादेरिवज्ञानेनाबाध
द्व्यानुपाधिभिः परिच्छेदः नेदमभावोस्मात्सोत्यविनाशीपरिच्छिन्नत्वमनरवनित्यमेकरसमद्वितीयमात्मत
त्वमिदमेवाहमस्मीतिप्रमासाक्षात्वेदसपुरुषः सर्वात्मभावंगतोविद्वान्कथंकेनप्रकारेणकंहंतिकंविषयी
कृत्यहननक्रियायाःकर्तास्यात्कंघातयतिहननेकं  २२ आत्मनोयाथार्थ्यकएवभवतिनतु

ःपारिपेक्ष्यादात्मैव ज्ञाता नान्योतोस्ति विज्ञातेति श्रुतेः ननु निरवयवस्यात्मनो बुद्ध्यहङ्कारेन्द्रियैरिन्द्रियार्थैः संबंधा
गी॰टी॰ संभवात्कथं ज्ञातृत्वमिति चेद् बुद्ध्यादिभिराध्यासिकसंबंधस्य संभवादविक्रियस्याप्यात्मनो ज्ञातृत्वं सिध्यतीत्यत एवं
२७ ततो विज्ञातुरात्मनः स्वाहमर्थत्वं अहं विजानामीति विविक्तरूपप्रतिभानतः तत आत्मैव विद्वान् न निरुक्तविशेषणस्य विदुषः
संभवादेवं विदुष आत्मनोऽभिन्नत्वेऽयमात्मा ब्रह्मेत्यात्मनो ब्रह्माभिन्नत्वश्रवणादविक्रियोऽहमिति विदुषः स्वस्या
विक्रियत्वाद्द्वितीयतत्त्वज्ञानसिद्धेर्निरंकुशत्वादविक्रियब्रह्मात्मत्वज्ञानबलेन सर्वकर्मसंन्यास उपपद्यत एवेति
सिद्धं ॥ नन्वात्मनः स्वतो विक्रियत्वाभावेऽपि पूर्वापरदेहपरिग्रहपरित्यागरूपो विक्रियावत्त्वमौपाधिकं संभवति एवोप
राजिरियोगाज्ज्ञानोत्पत्तेर्नाविक्रियत्वमस्तीत्याशंक्य नवासांसि गृह्णतो जरत्स्वरूपस्य यथाऽविक्रियत्वं तथै
वात्मनोऽपि देहोपादानवि सर्वयोरित्यात्मनस्त्वऽविक्रियत्वं देहादिभिन्नत्वं तद्वन्तेतन्मेतदवस्यासहिस्थं च स्तु च
पितुमाह वासांसि जीर्णानि यथा विहाय नवानि गृह्णाति नरोऽपराणि तथा शरीराणि विहाय जीर्णान्यन्यानि सं
याति नवानि देही २२ न रम्यरूपो जीर्णानि वासांसि विहायाऽपराणि नामरूपे लसरोः एवं विपरीतानि नवानि
वासांसि स्वरूपमविक्रियः सन्नेव यथा गृह्णाति तथा देही देहेऽहमिति रूपलभ्यमानः आत्मा स्वरूपमविकारात्मना
स्थितः सन्नेव जीर्णानि कालकर्मवशात्त्याज्यतां प्राप्तानि शरीराणि विहायान्यानि नामरूपजातिगुणादि रम०
शेषैः एवं विलक्षणानि संयाति प्राप्नोति न तु स्वयं विक्रियते यथा वस्त्राणामेवाऽऽगमनिर्गमो नामरूपवैवि १६
शेषेष्वित्यं च न तु पुरुषस्य तथा शरीरादागमे वाऽऽगमापायावऽवान्तरविकारश्च न त्वाऽऽत्मनो निरवयवस्येति

मीत्यादौ व्यभिचारान्न तेदेहे विद्यमानेप्यहंमत्यभावाऽदर्शनाच्च न तृतीयः द्वयोः सामानाधिकरण्यासंभवात् नादिमो
द्वितीयः पक्षः स्वभावजऽत्वेन हि जाग्रति स्वप्ने वा सर्वांत्मना वा प्राणो जानातीति तदभावान्नाहमर्थत्वसिद्धिः तृतीयेऽप्येकस्य
वाऽऽइन्द्रियस्य सर्वेषां वाऽहमर्थत्वं नाद्यः शब्दादिष्वेकस्यैवार्थस्योपलब्धिप्रसंगाच्छब्दादेः सर्वैस्वस्ववेद्योपलब्धिप्रदर्शनेना
न्यस्य स्वविरोधश्च स्यात् न द्वितीयः अहं श्रोत्रेणाऽस्पर्शश्चो त्वगादीनां प्रत्येकं ग्राह्यगुणशब्दार्थत्वे ग्राह्यगुणेन कर्तृत्वासि
द्धेः अपमेको ग्राहकऽतिमेलस्यासिद्धेः ग्राहकैकत्वव्यवहारविरोधप्रसंगात् योऽहं चक्षुषाऽद्राक्षं सोऽहं यारोना
स्पृशामीति दृगादिभ्यो भिन्नस्याहमर्थत्वसिद्धाविन्द्रियाणां तदनुपपत्तेः नापि चतुर्थः चक्षुरादिवत्करणत्वाविशे
षान्मनसा ह्येव पश्यतीति श्रुतेः नापि पंचमः क्षणिकत्वात्तस्याऽनुपपत्तावऽहमर्थत्वाऽनुपपत्तेः न त्वहं जाना
मीति सहंकारस्यापि ज्ञातृत्वं प्रतीयत इति चेन्न स्वतो जडत्वात् ज्ञातृत्वानुपपत्तेः यथाहं मनुष्य इत्यऽन्यधर्मोऽध्यास्यते तथा
ज्ञाताऽहमिति स्यऽन्यधर्मोऽध्यासऽपि स्वतो जडत्वेन ज्ञातृत्वमस्य न संभवति ज्ञातृत्वस्य चेतनधर्मत्वात् देहेन्द्रियवत् शे
शवेनपाद्गास्यानुभूतेरिति तेन तेन सहैव विकारेणाविनश्यतोऽहंकारस्य विकारिणः सोऽहमनुभूतद्रष्टा साऽनुभवितेति स्थिर
कालिकाहंत्वेनोपपद्यते तदनुपपत्तावऽहमर्थत्वं न संभवति ममायमहंकारो दृष्ट इति स्वातिरिक्तस्यते पत्वे
न ज्ञातृत्वाऽनुपपत्तावऽहमर्थत्वाऽसिद्धेः नापि षष्ठो नापि च सप्तमो नाप्यहमस्मीति स्वादीनां ज्ञातृव्यतिरिक्तत्वे
नाहमर्थत्वाऽयोगात्तेषामेकैकोऽवस्थाभिमानित्वेनन्नप्यव्यवस्थानात् धर्मविज्ञानाऽसंभवात् यः स्वप्नमद्राक्षं स यः
सुखमस्वाप्सं सोऽहं जागर्मीत्यऽव्यवस्थानात्तत्र यतोऽनुवृत्तिमाद्विप्रगोऽतिरेकत्वमेवानुगम्यते इति स्यात्त्वमविकारित्वं चाऽत

द्योऽशोष्य एव च नित्यः सर्वगतः स्थाणुरचलोऽयं सनातनः २४ सनातनोऽनादिः नन्वस्य कश्चिज्जनिता न चाधि
द्वि० गी० पदेति श्रवणादात्मापनिरवयवत्वेन कुतश्चित्कारणादुत्पन्नो न भवतीति सनातनः जन्मादिविकाररहितः अ
२५ त एव नित्यः नित्यत्वादेव सर्वगतः परिच्छिन्नत्वे सर्वगतत्वे प्यात्मनः क्रियाश्रयत्वमस्त्विति न
शंकनीयं नित्यत्वादिधर्मवत्याकाशे तद्दर्शनादत एव स्थाणुः स्थिरस्वभावः स्थिरत्वादेवाचलः अयमय
मित्यपरोक्षेण निर्देश आत्मनो विहत्यस्य सर्वविषयत्वस्थापनार्थं सनातनत्वान्नित्यत्वात्स्थाणुत्वात्स्थि
रत्वादचलत्वाच्चायमात्मा स्वयमच्छेद्यो छेत्तुमशक्यः अदाह्यो दग्धुमशक्यः अक्लेद्यः क्लेदयितुम
शक्यः अशोष्य श्च शोषयितुमशक्य एव भवति शस्त्रादीनामित्यर्थः सनातनत्वविशेषणेन नि
विकारत्वं नित्यत्वविशेषणेन समस्तान्तराबाध्यत्वं स्थिरत्वाचलत्वविशेषणाभ्यां क्रियाया अनाश्र
यत्वमविषयत्वं च एतत्त्वविशेषणेनाद्वितीयत्वं नित्यमुक्तत्वमानन्दैकरसत्वं चात्मनः सूचितं भवति २४ त
रति शोकमात्मविदिति श्रवणादात्मनिविज्ञाने शोकनिवृत्तिरात्मविज्ञानं त्वात्मानात्मशोधनं विना न
सिध्यतीति तच्छोधनमुपक्रम्य वासांसीति स्थूलशरीरभिन्नत्वमात्मनः प्रतिपाद्य नैनं छिन्दन्ति शस्त्रा
णीति छेदादेरविषयत्वमभिधाय दिते सूक्ष्मकारणयोः शस्त्रादेरविषयत्वसंभवात्तत्रात्मत्वबुद्धिः तम०
स्यात्तामाभूदिति अव्यक्तोऽचिन्त्य इत्यादिपदाभ्यां तदविचिन्त्यत्वं प्रतिपादयन्नविकार्यत्वं च वदन्नेतल्लक्षणमात्मा १७
नं विदित्वैवं न त्वमनुशोचितुमर्हसीत्युपसंहरति अव्यक्तोऽयमचिन्त्योऽयमविकार्योऽयमुच्य

देहेंद्रियादिभ्यो भिन्नत्वमविक्रियत्वं नित्यत्वं चात्मनः सूचितं भवति २२ ननु घटजलनाशात्तत्रस्थप्रतिबिंबस्येव
शस्त्रादिना देहविनाशे सत्यात्मनोपि तत्रोपलभ्यमानस्य चरमविकारः स्यादेवातो ऽविक्रियत्वमसिद्धमित्यत आ
ह नैनं छिंदंति शस्त्राणि नैनं दहति पावकः न चैनं क्लेदयंत्यापो न शोषयति मारुतः २३ शस्यंते पदार्था एभिरिति श
स्त्राण्यसिगदादयः पृथिवीविकाराः देहवदेनं प्रकृतमात्मानं न छिंदंत्यवयवविश्लेषं न कुर्वंति निरवयवत्वादा
ऽऽकाशवत्तेषां शसनक्रियाविषयो न भवत्यात्मेत्यर्थः आपोपि नैनमात्मानं देहवत्क्लेदयंति आर्द्रतामापा
द्य सावयवस्यैव निरवयवस्यात्मनः शैथिल्यं संपादयितुं न शक्नुवंति पावको ऽग्निरपि देहवन्नैनं दहति दहनक्रि
यायाः अविषयत्वात्तं भस्मीकर्तुं न शक्नोति स्नेहशोषणेन देहं यथा शोषयति तथा मारुतो ऽप्येनं न शो
षयति शोषणक्रियायाः अगोचरत्वादेनं शुष्कीकर्तुं न शक्नोति यथा घटजलं क्लेदयति शस्त्राणि ताडनी
यानि ताडयति वायुः शोषयति वह्निर्दहति तेन यातत्रस्थमाकाशं निरवयवं न क्लेदयति न ताडयति न शोषयति
न दहति तद्वदात्मानं देहस्थमिति भावः ततो ऽविक्रियत्वमात्मनः सिद्धं एते न जरारोगादयो भौतिकादैविका
ध्यात्मिकोपद्रवाः सर्वे शरीरस्यैव नात्मनः इममर्थं स्येति देहादिभिन्नत्वेनात्मनो देहं विषयीकृत्य आत्मा ऽन घो ऽगोत्व
रत्वमुक्तं ततस्तदुपपादनेन चाविस्थिरत्वं तत्पात्रलोविशिष्टः स्यात्तस्येति सूचितं भवति २३ वासांसि जीर्णा
नीति यतो देहव्यतिरिक्तत्वमात्मनः प्रतिपादितं ततो देहस्येव छेदादयो हि स्पविषयकाः न त्वात्मनो निरवय
वस्येति छेदक्लेददहनशोषणानि भवंति न तु देहवदात्मनस्तैः संबंधस्तस्मात्त्वात्मनः अच्छेद्योयमदाह्योयमक्ले

दृश्यविज्ञानस्यात्मप्रसादेन विना लब्धुमशक्यत्वादर्जुनेन तदनुदेयमालक्ष्य प्रकारान्तरेणात्र शोकमपाकर्तुमिदमाह अथ
गी० टी० चैनं नित्यजातं नित्यं वा मन्यसे मृतं तथापि त्वं महाबाहो नैवं शोचितुमर्हसि २६ महाबाहो इति त्यागिमायं संबोधनं
२६ च शब्दोपपद्यार्थः अथवा एवमुक्तमात्मानं नित्यजातं यदा यदा देहोत्पत्तिस्तदा तदा देहेन सह जातमुत्पन्नं देहमृते दे
हेन सह एवं नित्यं मृतं च मरणलोकवर्तव्यदि मन्यसे तथापि तस्मिन्पक्षेप्येवं नार्हो वयं हेतुर्धातेराष्ट्रान्स्ववांधवानि स
न्कृतैर्यो शोचितुं नार्हसि २६ अस्मिन्नपक्षेपि शोकस्याकर्तव्यत्वे हेतुमाह जातस्य हि ध्रुवो मृत्युर्ध्रुवं जन्म मृतस्य
च तस्मादपरिहार्येऽर्थे न त्वं शोचितुमर्हसि २७ हि यस्मात्कारणाज्जातस्य जन्मवतो मृत्युर्मरणं ध्रुवो अनपायी
तथा मृतस्य च जन्म पुनर्जननं ध्रुवं नियतमेवं जन्ममरणयोर्मरणजन्मनोः प्रवाहो रात्र्योरिवाऽविच्छेद्योऽयं
नियमोऽपरिहार्यस्तस्मादपरिहार्ये ब्रह्मणापि परिहर्तुमशक्येऽर्थेऽयं देवदत्तो मदीयो म्रियत इति त्वं शोचितुं
नार्हसीत्यर्थः २७ इमे भीष्मादिशब्दवाच्याः सर्वे देहा मायाकार्यत्वेनाऽसत्त्वादेते मदीया इति न कदापि शोच
नीयमिति सूचयति अव्यक्तादीनि भूतानि व्यक्तमध्यानि भारत अव्यक्तनिधनान्येव तत्र का परिदेवना २८
नामरूपगुणोद्भिन्नैर्व्यज्यत इत्यऽव्यक्तमाया तस्याः सकाशादादिर्जन्म येषां तान्यऽव्यक्तादीनि भूतानि
भवन्तीति भूतानि शरीराणि भो वक्तः व्यक्तं व्यक्तनाम मध्यं येषां तानि व्यक्तमध्यानि देवतिर्यङ्मनुष्यब्राह्मणा श्रम०
द्यात्माभासेनामध्ये लब्धस्वरूपाणि पुनरऽव्यक्तनिधनानि अव्यक्ते मायायामेव निधनं लयो येषां तान्यऽव्य १८
क्तनिधनानि ऐन्द्रजालिकवद् दृष्टनष्टस्वरूपाण्येषः तस्य शरीराणि मायाकार्याणि यथा स्वप्नप्रपंचोऽयं म

नवकर्म २ ते । तस्मादेवं विदित्वैनं नानुशोचितुमर्हसि २५ अहंकारममकारादिमिथ्याज्ञानं इति व्यक्तं लिंगशरीरं तद्
भिन्नं तद्वस्याः साक्षित्वेन तत्तेन मित्त्वादात्मा यमव्यक्तो व्यक्ताऽचिन्त्यः मनसेदं दुःखमाप्नुमिति दुःखानुभविता
येन ज्ञायते मनसाऽचिन्त्य एव न तत्त्वे संशयः तथैवाविस्पष्ट अदृष्टादिवत्कार्यं शोकमोहादिनाविन्त्य
ते अनुमीयत इति चिन्तनम् आकृतमतानं कारणं शरीरं येन पतताप ते मत तनोभिन्नो दृष्टः मामहं न जानामी
ति अहमत्त इत्यज्ञानमन्तानं जन्य अनुभवन्नेतत्तैः स्वविषयकाः ज्ञानेना सिन्नादात्मायमतानाचिं
साऽचिन्त्येऽपि नाविस्पष्टं साऽचिन्त्य एवं भवतीत्यःऽविकार्य इति निरवयवत्वात्मायं विकिञ्चितो विकृतेरविषयत्वे
नाऽविकार्यः अविकार्यं इत्यऽनुस्यावृत्तादीनामात्मधर्माणामुपलक्षणम् उरःस्तात्सिद्धिर्हि ब्रह्मेति श्र
वणात्द्वादेसि दृष्टादात्माऽयमनुसाधः नात्माऽतोऽस्ति विज्ञातेति श्रवणान्न ज्ञातुः स्वरूपत्वादनात्म
मुहोऽवाधस्वरूपो बुद्धः स्तुलरूप इति श्रवणात्विस मु दृष्टादात्माऽयं न संस्कार्यः अहमेव परा
मात्मा सन्मात्रो नित्यः शुद्धो बुद्धः सत्यो मुक्तो निरंजनो विभुरद्वय आनंदः परः प्रत्यगेकरसः प्रमाणै
रेव गम्यत इति स्वतायस्माऽचिन्त्येनेतस्मान्नमेवं यथोक्तलक्षणमेनमात्मानमसत्यलंमव्यक्तमचि
सनिष्कलं निष्क्रियं कूटस्थासंगचिद्रूपमहमेवेति स्वविदित्वा पनाऽनुशोचितुमर्हसि अहमे
नेषां हन्ता मयैते हन्यन्ते इति एवं वक्तो कर्तुं भवान्तातो हंतीसमर्थः एतेन ब्रह्मविदामहं न द्रष्टा नो न किंचिच्छो
च्यमस्तीति सर्वं चितमवति २५ एवं [illegible] नैमुपादिश्य श्री भगवानेता

णां चातिदुर्लभत्वं वदन्नात्मनो दुर्बोधत्वं प्रतिपादयति आश्चर्यवत्पश्यति कश्चिदेनमाश्चर्यवद्वदति तथैव चान्यः आ
गी०टि० श्चर्यवच्चैनमन्यः शृणोति श्रुत्वाप्येनं वेद न चैव कश्चित् २९ मनुष्येषु शतकोटिसंख्याकेषु यः कश्चिन्महत्साद
२७ पात्रीभूतेनैव कृतस्यापि संगविरूपमात्मानमद्भुतमलं दर्शनेनैकरसं पश्यति सा साक्षात्कर्तुमिच्छति स आश्चर्यवदेवम
वनिलोकैः कर्तुमशक्यस्य कर्मणः करणात् आश्चर्यं महाश्चर्यकरणाहेतुः भवतीति यथा हनुमतः समुद्रलंघनेन त
दुद्देश्ये सर्वविषयाः शापापानिर्दिष्टमोक्षेच्छाकरणं मार्यमोक्षेच्छाया अतिदुर्लभत्वा हुङ्कारे जन्मलभ्यत्वाद्
ऊपुण्यपरिपाकसाध्यत्वाच्चितिभ्रमादेकमलत्वाद्विषयासैवरागशेषविषयाशासिंधुः पुस्तात्मामोक्षैककामो
मुमुक्षुरितिदुर्लभ इत्यर्थः किंच एनमुक्तलक्षणमात्मानमन्यः एवोक्तात्तदिहलोभिन्नः यः कश्चिच्छृणोति सो
१ प्याश्चर्यवदेव भवति आकाशगामी पुरुषो यथा तद्वत् आरोपितस्य पिंडस्य जेषु भोग्येषु वैराग्यमतिदुर्लभं सत्ये
नास्मिन्नसमाधनस्य कर्मणः संन्यासो दुष्करः कृते पि चास्मिन्नमानित्वाद्यक्रोधत्वादिब्रह्मचर्यादिदैवीसाधन
संपद्दुर्लभा तस्यामपि लब्धायामनन्यप्रोक्ते गतिरत्र नास्ति आचार्यवान् पुरुषो वेदेति श्रवणात् ब्रह्मविदाचार्यो
दुर्लभः सिद्धेष्वपि तत्साधने गुरौ च मतमसादेकलभ्यां श्रवणादिनिष्ठात्वं अतिदुर्लभा मदनुग्रहवत्कृते कश्रवणादेरेव
सम्यक्कर्त्ता ने जनकलेन मोक्षफलत्वाच्चिहितसाधनसंपन्नः आत्मनिविषये श्रोतापि दुर्लभ इत्यर्थः तथैवेति राम०
रुक्तसर्वसाधनसंपन्नश्चाहं इत्यादिस्वधर्मयुक्तो महत्सादपात्रीभूतो यः कश्चिदुक्तादन्यः श्रवणादिनि १९
ष्ठया विज्ञातात्मतत्त्वो ब्रह्मनिष्ठ एवैनमुक्तलक्षणमात्मानं वदति उपसन्नाय सच्छिष्याय तत्त्वमुपदि

पि मायाविजृंभितः तथा जाग्रत्प्रपंचोपि मायाविजृंभितइत्यधुनादिदं सर्वं स्वप्नार्थवन्मायिकमेवेति स
र्वस्य मायाकार्यत्वमेव विदितवतः पुरुषस्य तत्र मायाकार्ये ममायं हन्तेति प्रियते न स्यतो निकापरिदेवनादि श्या
भक्तार्थैकः परिताप इति विशेषं परितापमासियति श्रीभगवान् पहासमारोः सर्वैर्नैअज्यते सत्कौकतेन स्तरकस्यतर
सऽप्रतके परं ब्रह्म तत्त्वदे ग्रहणादादिजेन्मये यांतान्मः स्मत्कोदीनि भन्तानि भुतस्य ग्रहणाद्रुतत वदान्माऽग्रहे
णाल्लब्धजन्मानि तथा अव्यक्तमध्यानि सर्वं व्यंजयतीति व्यक्तम् अतः करणं मध्ये स्थितिकाले ये यानि व्यक्तम
ध्यानि देवतिर्यङ्मनुष्यादिभेदं स्त्रीपुंसादिभेदं पितृपुत्रादिभेदं अहं ममायमित्यादिसंबंधं च कल्पयित्वा
ऽतः करणमेव प्रपंचं निर्वाहं करोतीति तेन व्यक्तमध्यानि यावदधिष्ठानाऽदर्शनं तावत्तेषां सत्तास्फुरणादीनि सर्वा
सनाः तेः करणावलादेव तस्माद्व्यक्तमध्यानीत्युक्तं ते भूतानि मनोहृतिमयं हैतनमहैतं परमार्थेन रम्यवचनात्स
स्यःधिष्ठानेद्दृष्टेन पुनरऽव्यक्तनिधनानि अव्यक्ते स्वाधिष्ठाने ब्रह्मणि निधनमेषां तथोक्तानि अधिष्ठा त्वेपा
नाःग्रहणादसत्तानि यावदधिष्ठानं न ज्ञायते तावत्सतः स्वरूपं वं तावभूतानि मरीचिजलवद्भांति अधिष्ठा
ने दृष्टे सत्यःधिष्ठानमात्रारोपे वमपवर्जितं ततो व्यतिरिक्तं ते तत्र मरीचिजलवत्प्रतिभासमात्रे अधिष्ठानाः ज्ञा
नविजृंभिते देहादिप्रपंचे अधिष्ठानसंदर्शने न सर्वं ब्रह्मैवेति पश्यतो विदुषः का परिदेवना परिदेवनाया अवकाशः
कुतस्त्यः ॥ २८ ॥ ननु वह्निः पंडितैरात्मतत्त्वं श्रावयते श्रयते मन्यते च तथापि नाहं संतानं न कुत्रचिद्दृश्य
तेऽत्साशंकायां अन्मेव रस्यक्रसाचायोत्मनोवन्नपादेसैविनालक्ष्मणकामिति सचयन्तु मितासुश्रोन्त्वंतु

गी०टी० तिचपस्य देहविषयौ शोकमोहौ न त्वत्तत्स्याः मतिबद्धा परोक्षत्वनोविदुषः दैवाधीने शरीरेऽस्मिन्गुणाभावेन कर्मतो
तिस्यायेनेति शरीरस्य प्रारब्धाधीनत्वात्स्तु शरीरयात्रार्थमपि न किंचित्कर्मकर्तव्यं किमुतान्यः परमिति नित्युद्धस्य ब्रह्मविदः
२८ सर्वकर्मसंन्यासएवाधिकार इति मतानि न त्वं शोचितुमर्हसीति परेन संचितं भवति वेदाविनाशिनमिति त्वत्रायमर्थः
स्फुटं निरूपितः सर्वमिदमहं च ब्रह्मैवेति सर्वस्य ब्रह्ममात्रत्ववित्तो नमात्मप्रसादर्जनस्यात स्य न किंचित्कर्तव्यम
स्तिन दमस्यहममेस्यादाभिमानवतो मुमुक्षोः ब्राह्मणा विविदिषंति यज्ञेन दानेनेत्यादिश्रुतिबलाच्चित्तशुध्य
र्थं विविदिषार्थं स्वधर्मः सर्वोऽपि ज्ञानसिध्यर्थं कर्तव्य एवेति बोधयितुमिदमकरणमारभ्यते तेनत्रादावर्जुनस्यात्म
ज्ञानाभावमालक्ष्य तस्य मन्मुमुक्षुकर्तव्ये स्वधर्मे प्रवर्तयितुमिदमाह श्रीभगवान् स्वधर्ममपि चावेक्ष्य न वि
कंपितुमर्हसि धर्म्याद्धि युद्धाच्छ्रेयोऽन्यत्क्षत्रियस्य न विद्यते ३१ यदा कर्ताकरणां कार्यं च सर्वं ब्रह्मैवेति विज्ञानं न तदा न
किंचित्कर्तव्यमेव यद्यपि तेमदीया मया हन्यंत इति भेददर्शनेन तदापि वस्तुतः युद्धं स्वधर्मो न त्यक्तव्यः प्रजानां परिपालनमिता
दिशास्त्रोक्तं स्वधर्मं क्षत्रियस्य कर्तव्यत्वेन विहितमवेक्ष्य त्वं बुद्ध्वा विचार्य त्वं विकंपितुं स्वधर्माच्चलितुं नार्हसि स्व
धर्मं त्यक्तुं नार्हसीत्यनेन स्वधर्मतया कर्तव्यत्वेन प्राप्ते युद्धे या गुरुशोकमोहहिंसादिदोषविचारो [illegible] यो विद्वेषेति २स्व५
स्वीयं धर्मशास्त्रादागतं धर्म्यं कर्तव्यत्वेन विहितं तस्माद्युद्धादन्यदपरं श्रेयः श्रेयःसाधनं क्षत्रियस्य न विद्यते न
क्षितिजयलब्धधनेन कुसाध्यैर्यागैर्दानैर्व्रतादिभिश्चित्तशुद्धिस्तया तातत्त्वेन मोक्षस्तेन युद्धस्य श्रेयःसाधनता ज्ञान रामः
तो युद्धं कर्तव्यमेवेति सिद्धं येषु धर्मेन धनेषु मरणरसा हि क्षतिमसिद्धियोतनो ऽर्थो हि शब्दः ३१ ननु जयश्चेद्यु २०
द्धस्य श्रेयःसाधनता स्यान्मरणं तु स्वर्गकिमप्यस्तीत्यत आह यदृच्छया चोपपन्नं स्वर्गद्वारमपावृतं सुखिनः क्षत्रि

शृणोति सोप्याश्चर्यवदेव भवति अन्यस्तु कः पोषि संनिविद्याप्यात्मानं नुतिष्ठासेन वात्मानं च यो पि संचनिविद्याप्यमुनिरमो
नेव सोनं च निर्विद्याय आत्मा ऽस्य ज्ञानादि इति अस्य ज्ञानस्य सिद्धिहेतोरतिदुःसाध्यत्वात् अतः फलस्यापि ब्रह्मवित्त्वो यदे
ष्टाः ति दुर्लभत्वं स्यात् अर्थः स्वयं परमो यो येष्टोः श्रोतुं सत्तो पदेष्टुश्चाति दुर्लभत्वे मतिपाद्य इदानीं मुमुक्षुसाधने स्वयं हि धुर्यस
महि मुख्यसात्मा वोद्धुं न शक्नोइ साह अकृतात्मेन मिति आसाचार्य मत्प्रसादः हि नोऽमानित्वादि दैवसंपद्युक्तस्तु
रीयः कश्चिदात्मतत्त्वावगमे अन्येरागादिकरोतिमुक्तसाधने वैधुर्याच्छ्रुत्वापि यह स्वधावाअत्मानं वेत्ति को न्वो
अपि शब्दात् मननं च कृत्वापि न प्रकृतमात्मानं नैव जानाति ज्ञातानुज्ञानफलं च प्राप्नोतीत्यर्थः एतेन सर्वेषि
दर्शने महं च ब्रह्म वेत्ति सर्वस्य ब्रह्मात्मत्वविज्ञाने दुर्लभत्वमिति सूचितं भवति २९ एवं सङ्गतादेहिनि भ ता
नीति भीष्मादिशब्दवाच्यार्थस्याशोच्यत्वमुपसंहृत्य इदानीमात्मनो लक्ष्यार्थस्याशोच्यत्वमुपसंहरे र
ति देही नित्यमवध्योयं देहे सर्वस्य भारत तस्मात्सर्वाणि भूतानि न त्वं शोचितुमर्हसि ३० हे भारत आत्म
ता न देहपत्रं सर्वदेहा उपलक्षिस्यान तेनोऽस्य संतो ति देही सर्वदेहोपाधिमानः परमात्मा सर्वस्य सर्वत्र स्यादि संवो
तस्य मारितजातस्य देहे देव ध्रमाने पि नित्यं स्वयमेव ध्रुव एव भवति अविक्रियत्वादात्मा घटे देहे न हेतुतन्त्यो को
शवत्तयं पंतुलं न स्पृशति यस्मात् तस्मादात्मनोः न प्रत्यक्षिता नीतरमेव वास्यिता एवं भीष्मादीनां स्वहृदोधनानि वेत्स
नमीसा भीष्मादि सर्वभूतानि शरीरात्मने मियपतेमदायात्मि नत्वं शोचितुमर्हसि एतेन हुहस्रमाने षात्मान न श
तीसात्मनो नित्यत्वविदितात्मानमात्मानमनुद्दिश्य ... मोहदस्य ... सस्यर्थः अन्तरे होने स्वपतीति ममापमि

द्वेषरतिकृतनिंदासोढुं शक्यत इति चेद् अत आह अयशो ब्राह्मणाल्लभेत इति ब्राह्मणात्तंभो विहितत्वाद्दोषाय न भवतीय
गी०टि० २२ द्यातया युद्धस्य शास्त्रीयत्वात् युद्धे स्वजनवधो दोषाय न भवति युद्धादुपरते तु अशास्त्रीयत्वात् तद्दुपरसाऽऽगतेयम
कीर्तिर्दुष्कीर्तिः संभावितस्य तु च स्त्वर्थः धर्मात्मा सत्यसंधः परन्तपोऽर्जुन इति सर्वेत्र सर्वैरीडितस्य सत्कीर्तैः स्तवपराणपु
रुषस्य मरणादतिरिच्यते अधिका भवति लोके मरणाद्दुःखं मरणकालिकं दुष्कीर्तिदुःखं तु सततमापातमाविलत्वान्म
रणाद्दुःखान्महत्तरमतो दुष्कीर्तेर्वरं मरणमित्यर्थः ३४ अकीर्तिमात्रमेव न भवति शूरास्त्वां लघूकरिष्यंती
त्याह भयाद्रणादुपरतं मंस्यन्ते त्वां महारथाः येषां च त्वं बहुमतो भूत्वा यास्यसि लाघवं ३५ महारथाः बाल्हि
कभगदत्तसोमदत्तिद्रुपदादयः मरणं वेदयपयोपरतं त्वां भीष्मकर्णद्रोणोनकर्णेन चान्ये वीरैर्योद्धुमशक्या न
यातद्भयेन रणाद्दुपरतोऽर्जुनो न तु दययेति मंस्यन्ते निश्चिपिष्यंति एवं येषां त्वं बहुमतः शौर्यधैर्यगुद्रवान्तु
योरिति गुरोस्त्वं श्लिष्ट इति बहुमानगमितः स त्वमिदानीं तेभ्य एव लाघवं रणभयात्सलापत इति लघुत्वमवम
तिं यास्यसि अकीर्तिः पारोक्षिकी तिरस्कृतिस्त्वमतिर्लघुकृतिः अपरोक्षिकी तिरस्कारो भेदः ३५ विद्याकु
लशीलधर्मकर्मभिः मतिच्छागतस्याकीर्तिर्दुःखं ततोऽप्यधिकं दुःखमेव मतिस्ततोऽप्यधिकतरं दुःखं मह्य स्य
दूषणमिदमित्याह अवाच्यवादांश्च बहून्वदिष्यंति तवाहिताः निंदंतस्तव सामर्थ्यं ततो दुःखतरं नु किं ३६ राम०
अहिताः शत्रवो दुर्योधनकर्णादिकणाद्यस्तव सामर्थ्यमस्त्रोऽहश्यमानेयो रूपं पराक्रमं च निंदंतः रणात्पलो २१
यितवान्तव शौर्यं किमिति कुत्सयंतः संतश्चावाच्यवादान्वक्तुमनर्हानश्वाच्यान्वादानधिक्षुद्रशब्दरूपकान्

३२

पाः पार्थ लभंते युद्धमीदृशं ३२ हे पार्थेदृशं यद्युद्धं यदृच्छयैवोपपन्नं अयत्नमात्रमपावृतं चोद्घाटितकपाटं स्वर्ग
द्वारं स्वर्गप्राप्तिद्वारमेतं युद्धमीदृशं सुखिनः स्वर्गसुखार्थिनः धन्याः क्षत्रियाः पुण्येन लभंते भाग्यवतामेवेदृशं
युद्धमभ्यागच्छतीत्यर्थः युद्धे मृतस्याप्यस्ति स्वर्गसुखमित्यतउभयथापि फलहेतुत्वादवश्यं युद्धं कर्तव्यमिति
र्थः ३२ मुमुक्षोर्मोक्षसाधने विध्युक्ते स्वधर्मे प्रमादो मास्त्विति तापयितुं स्वधर्मत्यागकृते [illegible] स्य युद्धस्या
करणे महत्प्रत्यवायाऽकीर्त्या सहानर्थपरंपराप्राप्तिं [illegible] भयाभ्यां अर्जुनं स्वधर्मे प्रवर्तयति [illegible] नो चेदिति द्वाभ्यां ने हिं नीति
त्री मारूपत्वाद्दोषापत्तिर्भवतीति वा तेषु सर्वोप्युक्तस्य मे एवं वा स्वधर्मं युद्धं स त्यक्ष्यसि चेत्प्रत्यवायश्च कीर्तिनाशश्चोभाभ्या
मिहपरलोकभ्रंशः स्यादित्याह अथ चेत्त्वमिमं धर्म्यं संग्रामं न करिष्यसि ततः स्वधर्मं कीर्तिं च हित्वा पाप
मवाप्स्यसि ३३ अथ युद्धमत्राह समनंतरं त्वमिमं धर्म्यं धर्मत्वेन दृष्टं विध्युक्तं संग्रामं न करिष्यसि चेत्तत
दकरणेन कीर्तिं ईश्वरादिभिः सह युद्धं कृतवानिति अर्जुनः स्वधर्मनिष्ठ इति वा कीर्तिं लोकप्रसिद्धां स्वधर्मं स्व
स्वधर्मे च धर्मावबोधकं प्रमाणं वेदादिलक्षणं वा स्वधर्मत्यजनेन वेदोक्तकर्मत्यागेन वेदोपि संत्यक्त एव भव
ति एवं स्वधर्मं कीर्तिं च हित्वा वेदवेदोक्तकर्मत्यागलक्षणं पापमवाप्स्यसि ननु संन्यासफलमित्यर्थः ३३ ए
तावन्मात्रमेव न भवति किंतु अकीर्तिं चापि भूतानि कथयिष्यंति तेऽव्ययां संभावितस्य चाऽकीर्तिर्मरणा
दतिरिच्यते भूतानि अत्र वान्यत्र वा विद्यमाना जनाः सर्वे स्वधर्मत्यागजनितामव्ययां चिरकालस्थायिनीम
कीर्तिं च ते तव कथयिष्यंति सभायामपि पुरुषाः स्वधर्मं त्यक्तवानिति ननु स्वजनवधादागतनिंदाये स्यापु

ध्योः हर्षविषादावः फलेत्यर्थः मद्भक्ताविधिविधेयोभत्वात्तेनोविष्णुक्तायषु हाप स्वधर्मानुष्ठानापषु न्यस्यपतस्व एवंवि
गी० टी० छुत्तेपतदीश्वरार्पणबुध्याकरिष्यामीत्येवंनिश्चयेनयुद्धंकुर्वन्नपापंनाऽवाप्स्यसि ब्रह्मणो ब्राह्मणमालभेतइति श्रुत्युक्तेनर
३० मेधेब्राह्मणमालम्भ्यकृतेपियथापापंनाप्नोति तथायेयुद्धंतेप्रधनेक्षितिश्रुतौतैः स्वधर्मेयुद्धेगुर्वादीन्हत्वागुर्वादिवधजंपा
पंनरमेधवन्नाप्नोषीत्यर्थः ननुवेदाविनाशिनंनित्यमित्यादिनाऽप्रत्यविदोनहिकिंचित्कर्तव्यमस्तीत्युक्तप्रायेदानींस्वधर्ममपि
चेत्यादिनाकर्मकर्तव्यमितित्वयापुनःकर्मविधीयतेदुःखम्पिष्टस्यकर्मणाःकरणायेक्रपाकर्ताकरणंकार्यंचसर्वमि
थ्येवेतिकर्मसर्वसंन्यस्यतूष्णीमवस्थानमेवसुखमितिचेत्सत्यमेवंविधज्ञानमेवाहंममेत्यादिसंसारभ्रमविध्वंसकंभ
वतितथापितदाहृढविषयंनत्वारुरुक्षुविषयमितिमुमुक्षूणांकर्मतत्संन्यासमार्गपरिज्ञानायकर्मसंन्यासकर्म
योगयोर्विषयविभागंरक्षितुंकर्मानुष्ठानप्रकारंचबोधयितुमिदमाह एषातेऽभिहितासांख्येबुद्धिर्योगेत्विमां
12 शृणु बुध्यायुक्तोययापार्थकर्मबंधंप्रहास्यसि ३९ सांख्येययातत्त्वमधिगम्यतइतिब्रह्मविद्भिःऋषिभिः
सम्यक्ख्यायतेयठ्यतइतिसंख्यापरविद्यातयासंख्येयपापतदद्रेश्यमग्राह्यमित्यादिनाप्रतिपाद्यतइतिसांख्या
निर्विशेषंपरंब्रह्मतस्मिन्सांख्येब्रह्मणिविषयेयाबुद्धिरभिहितानजायतेम्रियतइत्यादिनापरब्रह्मविषयीकृ
त्यहदैवतज्ज्ञानेनैतन्मुक्तमुपदिष्टंसैषाबुद्धिःतत्त्वज्ञानमारूढस्यैवाश्रयणीयंनत्वारुरुक्षोः आरुरुक्षोस्तुवनुते राम०
त्तमुक्षेमक्षमेमुषुर्पणबुध्यानिरभिमानेनाकामनयाचसुखदुःखादिषुसमबुध्याचकर्मयोगएवकर्तव्योन २२
तुज्ञानयोगस्तदेवंकर्तव्येयोगेकर्मयोगेत्विमांवक्ष्यमाणांलक्षणांबुद्धिंज्ञानंशृणुहेपार्थययाबुध्यायुक्तःस

दूषणान्तरमाहावाच्यवादाननेकधा इतो वदिष्यंति तवाहिताः कर्णकठोरेभ्यो मर्म्मघातिभ्यो दूषणवचनेभ्योऽपि दुःखतरं क्षत्रिय
स्याभिमानिनः मरणस्यापि किं नु किमस्ति न ततोऽन्यद् दुःखतरमस्तीत्यर्थः ३६ ननु युद्धे कृते गुर्वादिवधे शास्त्रवि
हितनिंदास्माद् कृते शत्रुनिंदास्मादुभयथापि निंदादुःखमेव फलाय भवति न ततोऽन्यदस्तीति आशंकायां न कृते प
द्वेषाग्नेव युद्धस्य स्वधर्मादूर्ध्वादि हिंसायाः परमुहिंसावर्जनं दत्तः पातित्वात् प्रतिष्ठानिंदानापि च शत्रुनिंदाः जितेष्व
जयेच युद्धे न इष्टफलमस्तीत्याह हतो वा प्राप्स्यसे स्वर्गं जित्वा वा भोक्ष्यसे महीं तस्मादुत्तिष्ठ कौन्तेय युद्धाय
कृतनिश्चयः ३७ युद्धे कर्णादिभिर्हतो वा निहितश्चेत् स्वर्गं प्राप्स्यसे अरीश्च जित्वा वा जिनेर्वा चेत् निष्कंटकां महीं
भोक्ष्यसे यस्मादुभयथापि युद्धस्य फलायैव भवति न तु विफलाय तस्माद्युद्धायैव कृतनिश्चयः सन् हे कौन्तेय
उत्तिष्ठ सन्नद्धो भवेत्यर्थः ३७ ननु हतो वा प्राप्स्यसे स्वर्गमिति वाक्येन पुरुषार्थे हि का सुखमिच्छन् सुखसाधनत्वमे
व प्रतीयते न तु धर्म्मादियुद्धार्थं भूयोऽन्यदिस्फलन्यायेन श्रेयःसाधनता विद्यते न तरं दृष्ट्यादिः एवमेवमेवक
र्त्तव्यं युद्धं यतः स्वर्गादिसुखहेतुत्वं युद्धस्य हर्षपतेजसो धिकत्वान्न परमार्थाय स्यावत्वामिता शंकायां न भाव
नाभेदात् अतः फलभेदोऽप्यस्ति यथा ज्योतिष्टोमः स्वर्गकामेन यष्टव्यः स्वर्गहेतुरकामेन यावज्जीवमिति सुद्धिहेतुः
तद्वद्युद्धमपि प्रजापरिपालनेन दानेन च कामनया स्वर्गादिफलाय भवति निष्कामेन चित्तशुद्धये च भवति अतः फलकामश्चेत्त्वं यु
द्धं करोषि अतो नैव कुर्विति स्याह सुखदुःखे समे कृत्वा लाभालाभौ जयाजयौ ततो युद्धाय युज्यस्व नैवं पापमवा
प्स्यसि ३८ लाभालाभौ जयाजयौ च तत्कृतं न समे कृत्वा सुखदुःखे विचारतमः समबुद्धिर्भूत्वा लाभादीनां मिथ्यासि

धर्म=४

स्मिन् दृष्टेपरावरस्मादिति हि श्रुत्या उक्तोपपाद्यार्थे निर्वचनस्य का गतिरिति चेत्तस्य फलाभिसंधिराहित्येन कृतं कर्म
गी०टि० बंधाय न भवतीति कर्मसक्तस्य मुमुक्षोर्निष्कामत्वेन चित्तशुध्यै कर्म कर्तव्यमिति कर्मविधिपरत्वमेव गतिरि
३१ ति अन्यत्र तत्रोऽविक्रियात्मवित्तानां देवकर्मबंधनिवृत्तिरिति सिद्धं ३९ उक्तमेव कर्मयोगं मुमुक्षुः सद्यः स्तौति नेहा
ऽभिक्रमनाशोऽस्ति प्रत्यवायो न विद्यते स्वल्पमप्यस्य धर्मस्य त्रायते महतो भयात् ४० इह मोक्षैकप्रयोज
ने उक्तकर्मयोगे नाऽभिक्रमनाशोऽस्ति अभिक्रम उपक्रमः कर्मणा आरंभस्तस्य नाशो नास्ति कृषिवाणिज्या
दावाऽऽरब्धे सति कृषिः फलति कृषिर्निष्फलति न त्वेवं किंतु नियतफलवदेव भवति भुक्तिवत् अत्र प्रत्यवा
यो न विद्यते नानाऽऽवृत्तेन कर्मनियमादिलोपकृतो दोषः एजात्तावत्राने प्रायकल्पते असमग्रक्रियाक्रि
यमाणस्य श्रवणाधनात्मकस्य वेदोक्तस्य धर्मस्य सर्वोद्धिः स्वल्पमपि केवलाग्निहोत्रं वा श्रौतमोपासनं वा
13 स्मार्तमप्यहं युक्तं कर्म चित्तशुद्धिजननद्वाराऽऽत्मज्ञानहेतुत्वात् कर्तारं महतो भयाज्जन्ममरणादुःखात्त्राय
ते रक्षसतो मुमुक्षोः श्रौतं स्मार्तं चोभयं वाऽप्यद्धा भक्तिम्पा अकामेन यत्ने श्वरमीसेयथाप्र जपवर्षपंक
तप्य मीश्वरमीस्वर्थमेवकृते न कर्मणा उमान्तरति नान्ययेति सूचितं भवति ४० योगविषयिण्याबु
ध्याविशिष्टः उमानन्तरनीस्कज्जयोगविषयिणी बुद्धिः केसा का प्रायाते स्याः स्वरूपं वदन् तदितरबु राम०
द्धिविशिष्टानां न कदाचिज्जन्ममरणानिवृत्तिरिति सूचयति व्यवसायात्मिका बुद्धिरेकेह कुरुनंदन बहुशाखा २३
ह्यनंताश्च बुद्धयोऽव्यवसायिनां ४१ मनो हि हृदि विधर्मो जंतुर्बुद्धिश्चारुमेवच अमुद्धं कामसंकल्पमु

मन्वितोवस्यमारणोपदेशप्रकारेणाकर्मयोगेवर्त्तमानः सन्त्वं कर्मबंधं जन्ममरणजरादिभिः पुनः पुनः पुरुषंप्रावे
तियोजयतीतिबंधः कर्मैव बंधः कर्मबंधस्तं महाश्वमिवह्रकेभ्यः सर्वेभ्यः कर्मभ्यो वैदिके कर्मानुष्ठानसंभावितचित्तशु
द्ध्युत्पन्नात्मज्ञानात्मविज्ञानबलेन निक्रान्तो भविष्यसीत्यर्थः ३९ नेन्हीश्वरस्य काज्ञोकारयिता कर्मणां फलभो
क्ताचेत्सः ध्यवसायात्मिकया बुद्ध्या कर्मबंधप्रहाणोसाक्षिकिमकर्त्तव्यतानेन कर्मबंधान्मुक्तो भविष्यसीति म
ध्ये कर्मबंधस्यात्मज्ञानेन निवर्त्तत्वकल्पनयेति वेद्रवान्ः इहास्य किं कर्मणामीश्वरायर्पणामात्रेणाकर्मबंधनिवृ
त्तिरूपाते उत ईश्वरस्य कर्त्तव्यतानीकारयितेस्य कर्ममात्रेणावा कर्मबंधनिवृत्तिरिति नाद्यः तावन्मात्रेणाप्यकर्मस्यैसंभवात्
नारते कस्यचित्साधनवैवस्तुक्रतंविमुरितिपरमेश्वरस्य भक्तैदेशसुकृतदुष्कृतादेरनादानस्मरणाद्गीकृते
प्यस्मिन्न्यक्षे शतकोटिब्रह्मकल्पेषु कृतानां मनुपितानोसुकृताद्दिकर्मणां निवृत्तिः संभवानुभक्तेरितनी
ननेतव्यानेयांतेस्मर्यणापोगाद्यदाजन्मारभ्यतदारम्भाःस्येवभक्तिरितिचेत्तत यालेन जन्मान्तरएवतवेमु
क्तिप्रसंगात् लोकत्रयाधिपतिमप्रतिमप्रभावमीश्वरमाराध्यापि रामप्रभविष्यमाणं जन्मान्तरमलयकल्प
सहस्रजातमामुमरणात्प्रमुपयातिनरस्य पाययति सकृत्प्रणतेः संसारमहासागरतारकमित्यादि भक्त
वाक्यानामप्रामाण्यप्रसंगात् नापि चयाप्यस्यैवनाश्यो नतु पुराणस्य न द्वितीयः अपकृत्नहनोवालीत
स्यदं कर्मणः फलमितिस्वकृतेकर्मणाएवापरिहार्यत्वे ईश्वरस्य परकृतकर्मपरिहारायोगात्ततोः विक्रिया
त्मविज्ञानादेव पुरुषस्य सर्वकर्मनिवृत्तिर्वक्तव्या तेषाचाक्रमिति सर्वं पाप्मानं तरति सीयंतेचास्य कर्माणि त

रद्दातु२

सोममिति दक्षिणावंतो अमृतमभूम इति पश्यति इत्यपपपतिपोत्रमिति अक्षय्यं ह वै चातुर्मास्ययाजिनः सुकृतं भव
गी०टी० तीत्याद्यर्थवादलक्षणैः फलश्रुतैः प्रबद्धैः रंजयंतीमिमां जन्मकर्मफलप्रदामित्यादिना वक्ष्यमाणलक्षणां या
डे २२ वाचं मन्वयोगिनो हेपपोहितं इयेलोजैत्वा प्रलयं च हितं तन्मे जित्वा तमित्यादिवाक्यरूपां प्रवदंति कर्मकांडमेव प्रामाण्ये
न वदंति न तु यामनो कांडं नापि ब्रह्मकांडमित्यर्थः ४२ योगबुद्ध्या न हन्त्ये तेषां स्वभावो दृढं इति सूचितं पितुं वक्तु
णानैव वरीयतिकृष्णः कामात्मानः स्वर्गपरा जन्मकर्मफलप्रदां क्रियाविशेषबहुलां भोगैश्वर्यगतिं प्रति
४३ स्वर्गपराः स्वर्ग एव परः निरतिशयः पुरुषार्थ इति निश्चयो येषां ते स्वर्गपराः अत एव भोगैश्वर्यगतिं प्रति भुंजे
न इति भोगाः दिव्याः स्वक्चंदनवनितादयः तेषां समग्रभोगानां ये ऐश्वर्यमीश्वरत्वं स्वामित्वं तत्प्राप्तिः प्राप्तिं तां प्रत्ये
व कामो इच्छा वेन आत्मा निबुद्धौ येषां ते कामात्मानः विषयभोगलंपटाः मीमांसकाः कामिनः क्रियाविशे
14 षबहुलां क्रियाविशेषा अग्निहोत्रमासाग्निष्टोमातिरात्रादयः फलविशेषहेतवो बहुला बहवो यस्यां तया दृ
तेसा क्रियाविशेषबहुलां तां तथा एवं जन्मकर्मफलप्रदां जन्मपदेन स्वजनरोग तत् दुःखानि वल स्यांते ज
न्मादय एव स्वयमीयादितकर्मणां फलानि जन्मकर्मफलानि अनुष्ठातृभ्यः प्रददातीति जन्मकर्मफलप्रदां
नानायोनिषु जन्मानि कर्मफलानि सुखादीनि स्वयकाम्यितकर्मकर्तृभ्यो पयच्छतीति वा तां जन्मकर्मफलप्रदां राम०
वाचं प्रवदंतीति पूर्वेणान्वयः यत एवं लक्षणाः तत स्तेषां योगबुद्धिस्तत्फलं च न सिध्यतीत्याह भोगैश्वर्य २४
प्रसक्तानां तयाऽपहृतचेतसां व्यवसायात्मिका बुद्धिः समाधौ न विधीयते ४४ अर्थवादबहुलया तया कर्म

ढुंका भविवर्जितमिति अवराग्लोमसंकल्पादिकयापरहितनपाम्सुकृतेनेश्वर एवास्माकं पूरणमिति शिति व्यव
स्थितो व्यवसायो निश्चयो यस्याः सा व्यवसायात्मिका वस्तुतस्तु निश्चयवती सुराम्रयाबुद्धिः १ इमेसैकम्यो जने
कर्मयोगे भवेत स्यव्यवसायिनो मुमुक्षोरेकैव बहिः ततः सदैकरूपैव भवति यो वा एतदसंगार्ग्य विदित्वास्मिन्
लोके जुहोति यजते तपस्तप्यते अंतवदेवास्य तद्भवतीति व्यतिरेकमुखेन विदित्वा जुहोति यजते तप्यते व
सर्वकर्मवैदिकमनंतवदेव भवतीति वदन्ति ममारोजनितत्वादेकरूपैवा नितिष्टति न कदाचिच्छिद्यते अव्यवसा
यिनां विवेकबुद्धिरहितानां व्यवस्याम्म्यानामेव कामिनां बुद्धयो बहुशाखाः बहुप्रकाराः आपाततः पंयजमानो त
वित्तप्रकारेण बहुधा विषयत्वाद्बहुधा भिद्यते अत एवानन्ताः कामानामनंतत्वात एवं बुद्धीनामनंतत्वे
न तन्तोसंसारे व्यनंते एव भवति न केदाप्युपशाम्यतीत्यर्थः ४१ ननु व्यवसायिनामपि योगबुद्धिरस्ति
साकोस्माद्यं कामपराणां तेषामेषा नोऽतः कारणमाहेति तिबोधयितुं तेषां स्वभावं वर्णयति त्रिभिः या
मिमां पुष्पितां वाचं प्रवदंत्यविपश्चितः वेदवादरताः पार्थ नान्यदस्तीति वादिनः ४२ वेदवादरता इत्यंतर
तिवादा वाक्यानि वेदस्य वादाः वेदवादाः ते ऽयावायव्यं श्वेतमालभेत भूतिकाम इत्यादि उक्तेनेतस्के लतन्साधन
प्रकाशके अर्थवादादि वेदवाक्ये उरता निरतास्ते अवेतास्य पार्थ नोऽनान्यदेव नान्यदस्तीति वादिनः कर्मतत्फलेभ्यः
साधनसाध्येभ्योऽन्यदीश्वरो वा मोक्षो वा किंचिन्नास्तीति मृहूष्यो वक्तारो वदनशीलाः यतोऽविपश्चितः वेदा
नामुपक्रमोपसंहारादि इतात्पर्यानभिज्ञात् ... पुष्पितां पुष्प्यमिव दृष्टिकाल तावद्रेषु अपाप

रागद्वेषादिभ्यस्तत्प्रधानकर्मभ्यस्तत्फलेभ्यश्च निष्क्रान्तो भव निर्द्वंद्वः द्वंद्वशब्दःऽनिष्टपदार्थौ द्वौ द्वंद्वशब्दवाच्यौ रागद्वेषादिदोषजन
गी०टी० कौ तत्र समबुद्ध्या ताभ्यां निष्क्रान्तो भव मोक्षस्य तत्साधनस्य च शमदमश्रवणादि सत्त्वगुणैकलभ्यत्वात् त्रैगुण्यत्वेऽपि मुमुक्षोः
२२ सत्त्वेन भवितव्यमित्याशयेनाह नित्यसत्त्वस्थ इति नित्यसत्त्वगुणस्थं वर्तितिष्ठतीति नित्यसत्त्वस्थो भव विवेकवैराग्यशमदमा
दिषेवतिष्ठेत्यर्थः योगक्षेमरूपस्य रागद्वेषादिः सम्भवतीत्येन स्मादयः पलायते ततः साधनविच्छित्तिः तया मोक्षासिद्धिः त
तो मुमुक्षोस्ताभ्यां निर्गमः कर्त्तव्य इत्याशयेनाह निर्योगक्षेमो भवेति अविद्यमानस्य संपादनं योगः विद्यमानस्य पालनं
क्षेमः तारब्धाधीनो सत्वात्तं ताभ्यां निष्क्रान्तो भव मनसो विषयांतरपारवश्ये स्वधर्मे निषिद्धे तत्तन्नाद्भावेन भवितव्यमि
त्याह आत्मवानिति विहिते कर्मणि श्रवणध्यानकीर्तनादिष्वेव स्थित आत्मा मनो यस्यासौ आत्मवान् निश्चलचित्तो भ
15 वेत्यर्थः न जायते म्रियते वा कदाचिदिति वेदाविनाशिनमित्यादिवाक्यैः मनियादितासांख्यविषया बुद्धिर्यदि तवास्तिहृत्तानदा
लयेवं स्यान्नयामिति ताननिः कर्त्तव्यं सच्यते त्रयो गुणाः सत्त्वादयो यस्य संनिते त्रिगुणं जगद्बीजमव्याकृतं तत्समाडसत्त्रं ज
गत्त्रैगुण्यं तद्वश्रतिपाद्यत्वेन विषयो येषां ते त्रैगुण्यविषयाः साध्यसाधनसाधकफलदेवतात्मकजगत्प्रकाशनपराः
सर्वे वेदा इत्यर्थः वेदतदुक्तकर्मतत्फलेषु महजनस्य द्वैतत्तानबाधकं विना नाद्वैतज्ञानं तन्निष्ठं तत्फलमपि न सिध्यति अ
तस्तन्निष्क्रमो विदुषा कर्त्तव्य इत्याह निस्त्रैगुण्यो भवेति वेदानिमं लोकममुं च परित्यज्यात्मानमन्विच्छेदिति स्मरणा राम०
द्वेदेभ्यस्तदुक्तकर्मभ्यस्त्रैगुण्याज्जगतश्च सर्वस्मान्निष्क्रान्तो भव सर्वसंन्यासं कुर्वित्यर्थः कृतेऽपि सर्वसंन्यासे वहिर्मुख २५
स्य द्वैतावलंबिनो ब्रह्मनिष्ठायोगात्तद्योग्यज्ञानभ्रंशस्तेन मोक्षो न सिध्यत्यतस्तानि नो द्वैतालंबनं त्यक्तव्यमित्याह

वांडल्लक्षणया वाचाऽपहृतचेतसां अपहृतं तिरोभावितं चेतः कार्याकार्यविवेकविज्ञानं येषां ते अपहृतचे
तसः विषयाप्रवणीकृतबुद्धयस्तेषां अत एव भोगैश्वर्यप्रसक्तानां भुज्यंत इति भोगा भोग्यपदार्थाः ऐश्वर्यं तत्सा
मीश्वरत्वं तयोरेव प्रसक्तानां तेषां समाधौ समाधीयतेऽरूपोविषयेषु नेनेति समाधिः वासनात्मना जगत्सर्वं स
माधीयते पुरुषे यस्मिन्निति वा समाधिरंतःकरणं तस्मिन्व्यवसायात्मिका बुद्धिर्योगबुद्धिः न विधीयते न भवेत्य
ते कामेरंतरत्वाभावात् न भवितितियत्नतः कारणाऽभावे कार्याभाव इति न्यायेन योगबुद्ध्यभावे तत्कार्यभूतो
मोक्षस्तेषां कदापि न संभवतीत्यर्थः ४४ एवं कामिनामानामुपक्रमोपसंहारादिषेवार्थतत्त्वतात्पर्यमहत्त्वास
र्थज्ञा विजानतामर्थवादैर्मोहितानां कामिनां योगबुद्ध्यभावादीश्वरप्रसादाऽभावस्तेनेवसत्ताराणप्रमाणाऽभाव इति
प्रतिपाद्येदानीं केवलमुमुक्षूणां योगबुद्धिमतामीश्वरमीसे कर्म कुर्वतोऽपि वचनवाक्येन मोहितत्वाभिप्रायेणानिष्ट
मात्रोसप्रबुध्यास्त्रत्वाभक्तिभ्याभीश्वराराधनात्मकं कर्म वैदिकं कर्तव्यमिति सचयितुमाह त्रैगुण्यविषया वेदाः
निस्त्रैगुण्यो भवार्जुन निर्द्वंद्वो नित्यसत्त्वस्थो निर्योगक्षेम आत्मवान् ४५ रजस्तामसः सात्त्विका इति त्रिवि
धा गुणाः त्रिगुणाः रागद्वेषलोभमोहादयस्तेषां तत्कार्याणां तत्फलानां च समाहारस्त्रैगुण्यं संसारः स एव वि
षयः कर्मतत्साधनादिप्रकाशनहारेण हीनीयत्वेन गोचरो येषां ते त्रैगुण्यविषयाः वेदाः संसारहेतवः वेदोक्तकर्मा
धीनत्वेन वेदास्त्रैगुण्यविषयास्त्वं तु त्रैगुण्यस्य वेदविषयत्वेन सर्वथानुपादेयत्वे सत्यपि नित्यनैमित्तिकादनेषु मु
मिलाद्दि निस्त्रैगुण्य इति यतस्त्वं मोक्षेच्छया योगबुद्धियुक्तः स्वधर्मप्रवृत्तत्वान्निस्त्रैगुण्यो भव अतेच्चन वक्ष्यति भो

रूपोर्थस्तावानेव गंगादिषु एप तीर्थेषु तत्र तत्र पृथक् पृथक् क्रियमाण स्नानदानादिक्रियालभ्यमानपुण्यविशेषैः
गी० टि० समानपरिमाण एव सिध्यति न ततो न्यूनायते एतेषां चाप्यन्यायेन परिच्छिन्नजलानां गंगादीनां समुद्रे तेर्भावात्
३४ एवमेव सर्वेषु वेदेषु कर्मकाण्डेषु प्रसिद्धैः कर्मभिर्योगयज्ञदानाध्ययनव्रततपोयोगादिभिरन्यैश्च पुण्यविशेषैश्च सं
पाद्यमानः स्वर्गस्थः आनंदः सार्वभौमादिब्रह्मांतः पुनः पुनः शतगुणितो यावान् भवति तावानानंदो विजानतः स
र्वमिदमहं च ब्रह्मैवेति जगत्सर्वं स्वं च सच्चिदानंदं ब्रह्मैव पश्यतो ब्राह्मणस्य ब्रह्मविद्यतेः ब्रह्मानुभवस्यासिद्धतित
तो ब्रह्मविच्छिन्नस्यानंद एव भवति स मोदते मोदनीयं हि लब्ध्वेति श्रुतेः यद्वा उदपाने सर्वतः परिद्यमानवापीकू
पतडाकनदनद्यादौ जलमध्ये विद्यमानो जलरूपोर्थो यावान् तिष्ठति तावान् स जलरूपोर्थः सर्वतः संप्लुतोदके स
मुद्रे एककोणस्थितजलस्यांशांशो भवति एवं यावान् यावे देवेषु शब्दादिविषयजातं विदंति जानंतीति वेदाः विद्यातोः
कर्तर्यच् ब्रह्मादिपिपीलिकांताः सर्वे प्राणिनस्तेषु वेदेषु सर्वेषु प्राणिषु पुण्यपापकर्मपरिपाकवशात् दिष्टार्थसान्नि
ध्ये प्रतीयमान आनंदरूपोर्थः यावान् तावान् स आनंदरूपोर्थः सर्वतः संप्लुतोदकस्थानीये ब्रह्मणि स्थितानं
दस्य लेशांशो भवति एतस्यैवानंदस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवंतीति श्रुतेः एवं स्वप्रतिबिंबलेशांशमात्रे
णो ब्रह्मादिपिपीलिकांतप्राणिजातस्य तत्तत्पुण्यविशेषतारतम्येन सुखतारतम्यप्रदं सर्वतः संप्लुतोदकस्थानी रम०
यमद्वितीयं सत्यज्ञानानंदघनं परं ब्रह्म विजानतः एतदेवाहमिति स्वस्वरूपत्वेन साक्षात्कृतवतो ब्राह्मणस्य ब्रह्मविदोऽ २६
स्वं ब्रह्माकारवृत्त्या सर्वदानुभूयमानो नैजो बिंबानंद एव लेशरूप एतावानिति वक्तुं केनापि शक्यतेऽर्थः ४६ यद्यप्ये

निर्द्वन्द्व इति द्वंद्वं नामरूपे सर्वत्र तयोः ग्रहणान्निर्गतो भव नामरूपयोर्ग्रहणं मा कुर्वित्यर्थः निर्द्वन्द्वं कुर्वतो नामरूपग्रहणं
न संभवत्यतः मायातीतं विविदिषोर्निषेद्धुमाह नित्यसत्त्वस्थ इति सतो भावः सत्त्वं ब्रह्मस्वरूपं नित्यं तस्मिन्नेव तिष्ठतीति नि
त्यसत्त्वस्थो भव सर्वदा ब्रह्मण्येवानुसंधेहीत्यर्थः ब्रह्मविदः शरीरयात्रापि ब्रह्मदृष्ट्यैव कर्तव्यानुवाद्यदृष्ट्येति सूचयितुमाह नि
र्योगक्षेम इति स्थितस्यैव देहस्याहिकंटकादिभ्यस्तस्य रक्षणं पालनं क्षेमः तस्यानुकूलद्रव्यसंपादनं योगस्तदुभयस्या
पि प्रारब्धाधीनत्वात्स्वदृष्ट्या देहाभावाच्च अधिष्ठानसत्तानवलंबनेन तयोर्निर्गमं कृत्वा निर्योगक्षेमो भव ब्रह्मनिष्ठायां प्रमादः क्व
चिदपि मास्त्वित्याह आत्मवानिति आत्मा ब्रह्माकारबुद्धिः सदा सैवास्यास्तीत्यात्मवान् यद्वाहंबुद्धेर्विषय आत्मैव सदा
स्तु न क्वचित्प्रमादेनाप्यनात्मेति मत्वाह आत्मवान्भवेति अनात्मानमहंबुद्धेः क्वचित्कदाचिदपि विषयं मा कुर्वित्यर्थः
ननु ब्रह्मविदः फलत्वेन सर्वकर्मसंन्यासे साधनाभावे साध्याभाव इति न्यायेन तत्कर्मविशेषलभ्याः सुखविशेषा न सं
भवंति येत्रस्येवानिष्फलेनास्य महाहानिरित्याशंकायां न सर्वं पदं हस्तिपदे निमग्नमिति न्यायेन सत्क्रियापालभ्याः स
र्वभोगा अविद्यान्तः आनंदाः सर्वे ब्रह्मानुभवेनोत्कृष्टेनास्यापरोक्ष्य संभवंतीति सदृष्टांतमुपपादयति यावानर्थ उद
पाने सर्वतः संप्लुतोदके तावान्सर्वेषु वेदेषु ब्राह्मणस्य विजानतः ४६ उदमुदकं पिबंत्यस्मिन्निति उदपानं ज
लाशयः जातावेकवचनेन तस्मिन्नुदपाने अल्पे सर्वत्र विद्यमाने वापीकूपतडागपुष्करिणीनद्यादौ पुराणप्रतिपे
स्नानदानाचमनादिक्रियया साध्यमानोऽर्थः पुण्यलक्षणो यावान्यावत्परिमाणकः सिध्यति सर्वतः संप्लुतोदके
सर्वत्र संप्लुतं परिपूर्णमुदकं यस्य स सर्वतः संप्लुतोदकः समुद्रस्तस्मिन्नेव स्नानदानाचमनादिक्रियया लभ्यमानः पुण्य

तेसमस्यभावःसमत्वंसदेवज्ञानेनयुज्यतेप्राप्यतइतियोगः स च अनेनतस्मिन्योगेब्रह्मणिस्वस्यस्वाद्भावायसेनदेकायेस्यानि
गी०द्वि० ष्ठतीतियोगस्थःमोक्षैककामःसन्त्वंसंगंएतेममदुरितक्षयोक्तितिमतिबंधनिवृत्तिरस्त्वितिवामसीद्तोश्वरोमह्यमितिवा
३५ कर्मजन्यंफलंमेभूयादितिवासंगःकामस्तंकर्मसुत्यक्त्वाआरब्धस्यकर्मणःसंगतासिद्धिस्तदभावोऽसिद्धिःईश्वरप्रसादप्रा
प्तिःसिद्धिस्तदप्राप्तिरसिद्धिःचित्तप्रसक्तिःसिद्धिस्तदभावोऽसिद्धिरित्यादिसिद्ध्यसिद्ध्योःसमोहर्षविषादरहितोभूत्वाकर्माणि
कुरुशास्त्रकाम्यऽपिविहितानीतिविवक्षयाकुर्वित्यर्थः ४८ मोक्षेच्छुर्यैवफलानयेक्षयासमबुद्ध्याचकर्माणिनित्या
निनैमित्तिकानिचकुर्वतेत्विजमुद्धियेद्राज्ञायतेकर्मभिस्तत्फलेश्वभोग्येनेकिमप्यस्तितुच्छेत्यलंबुद्धिसरणान्तरा
17 निकृष्टफलदेकर्मतत्परोनास्य्यपाज्ञानयोगस्वाऽऽदर्तव्यइतिबोधयति दूरेणह्यवरंकर्मबुद्धियोगाद्धनंजयबुद्धौ
शरणमन्विच्छकृपणाःफलहेतवः ४९ बहुसाधनसाध्यत्वात्क्लेशमयत्वेनदुष्टत्वात्संगत्वेफलवैगुण्यात्संगत्वेचज
न्मादिदुःखबीजत्वादकरणोऽप्रत्यवायजनकत्वपानिरयहेतुत्वाच्चअवरंनिकृष्टंकर्मनित्यनिरतिशयमोक्षसुखहेतोर्बु
नानागाति द्धियोगात्ज्ञानयोगात्दूरेणावर्जितेदूरमेनेविपरीतेविष्टचौअविद्यापापवविद्योनिधरणाद्विपरीतभावेहेतुत्वयामोक्ष
हेतोर्ज्ञानयोगस्यदूरमेवभवतिअहोदशोत्कमवरंयेषुकर्मेतिकृतात्कमवरत्वेकर्मणोहिशब्दोद्योतयत्यतःकर्म
नोस्येयमितिभावः ननुबहवःकर्मयोगमेवानुतिष्ठन्तिकथंकर्मावरमित्यतआह कृपणाइति कर्मजन्यफलस्यस्वर्गस्यसु २७
खस्यवाप्यैहिकस्यहेतवःकर्मफलहेतवःकर्मफलार्थिनःकामिनोयेतएवकृपणाअधमानीचाः योवाएतदक्षरंगार्ग्यविदि
त्वास्माल्लोकात्प्रैतिसकृपणइतिश्रुतिः विशिष्टजन्मकर्मशीलगुणवतोप्यजानतएवब्रह्मतत्वंकर्मिणोअधमत्वं

वंलक्षणसंपन्नस्यैव ब्रह्मवित्तमस्य सर्वकर्मसंन्यासे अधिकारस्तथापि शोकमोहाविष्टत्वादिधर्मैर्विचार्यमाणो नेतद्व
स्यांतःपिदृश्यते ततस्तव कर्मण्येवाधिकारो न तु ज्ञाने नापि च संन्यासे इति वदन् शोकधाकृतश्रवणानामप्यनुदितात्म
ज्ञानानां मुमुक्षूणां स्वधर्मानुष्ठानमेव श्रेयस्करं ते त्वं न कदाचिदपि त्यक्तव्यमिति निष्कर्षमाह कर्मण्येवाऽधिकारस्ते मा फले
षु कदाचन मा कर्मफलहेतुर्भूर्मा ते सङ्गोऽस्त्वकर्मणि ४७ मुमुक्षोस्तव श्रुतिस्मृतिभ्यां विहिते काम्यवर्जिते नित्ये नैमि
त्तिके च कर्मण्येवाधिकारो योग्यता नात्मज्ञाननिष्ठायां संन्यासे वेत्यन्ययोगव्यवच्छेदार्थ एवकारः तत्रापि कर्मफले
षु यज्ञो दानं तपश्चैव पावनानीति धर्मेण पापमपनुदतीति नित्यानामपि फलश्रवणात्तत्फलेषु मा तेऽधिकारो
ऽस्ति योग्यता कदाचिदपि कर्मफलेष्वपेक्षां न कुर्वित्यर्थः कर्मफलेष्वपेक्षितेषु सत्सु बीजे सत्यंकुरवत्पुनर्जन्मार
यो दुःखमयः स्यादेवेत्यतस्मान्मा कर्मफलहेतुर्भूः यथा स्वर्गकामो स्वर्गफलहेतुस्तथा त्वं मे न कर्मफलहेतुर्माभूः
कर्मफलेष्वपेक्षावान्माभवेत्यर्थः ननु फलमनपेक्ष्य तत्रापि क्लेशरूपमप्रधानं कर्म कर्तुं न शक्यते तेन तदपेक्षया तत्त्यागः सुखावह
इत्याकांक्षायामाह न मुमुक्षोः कर्मत्यागो न युक्त इत्याशयेनाह मा त इति अकर्म कर्मव्यतिरेकः क्रियासाङ्ग इति यावत् तस्मिन्न
कर्मणि ते सङ्गो मनःसक्तिर्मास्तु अकरणे प्रत्यवायस्तेन नरकोऽधर्मोऽपि स्यात् ततो मुमुक्षोः कर्मसंन्यासो न युक्त इ
त्यर्थः एतेन कर्मफलानपेक्षया श्रद्धया वेश्वरस्यार्थं भक्त्या कर्म कुर्वन्नेव मोक्षो नान्यथेति सूचितं भवति ४७ ज
न्मादिदुःखनिःश्रेयसनिमित्तापेक्षैव तेऽस्ति चेत्तर्हि त्वं कर्मैव कुर्विति रूपदिशसि योगस्थः कुरु कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा धनं
जय सिद्ध्यसिद्ध्योः समो भूत्वा समत्वं योग उच्यते ४८ निर्दोषं हि समं ब्रह्मेति वक्ष्यमाणं ब्रह्मात्र समपदेनोच्य

शेषनिवृत्त्यः संभवाद्युक्ताः प्रायश्चित्तादयो पद्धे देनेनक्षिप्तेतैस्तदेव निवर्त्यते नेतरदन्यथाप्रायश्चित्तभेदविधाऽनर्थप्र
गी०द्वि० संगात् नरनिति ब्रह्महत्सायो यो मे येन यजन इति ब्रह्महत्याव्यतिरिक्तपापनरणप्रश्वरणाकृते प्रायश्चित्तादो पापस्ये
२६ वनिवृत्तिर्नतु सर्वपापस्य तत्कोविनकदिदेतोः नहि सर्वपापस्यनिवर्त्तकमस्तिमहत्साधनं विनात्मज्ञानं तदाविद्वान्सर्व
पञ्चाति पापैर्विध्यते न सम एवं विद्वान्नेते आत्मानं स्पृणुते इति स्मृतावन्नेवास्ति उभे सुकृतदुष्कृते स्पष्टः पापपुण्ययोभ
यात्मकेषु कर्मसु निवर्जितेषु समत्वयोगो ज्ञानयोग एव कौशलं कुशलमेव कौशलं निपुणत्वं तानकुलेदं ईश्वर श१
मसाधनं कौशलं तस्माद्योगाय युज्यस्वेति एवं शास्त्रान्वयः जहातीहेत्यत्र संधिरार्षः ५० फलानपेक्षया समबुद्ध्या
चेसम्यगनुष्ठितनित्यनैमित्तिककर्मपरिपाकसंजातचित्तशुद्धेः फलमन्तःपाः श्रवणादिजनिताः विक्रियाः आत
18 त्त्वविज्ञानसिद्धेः फलमाह कर्मजं बुद्धियुक्ता हि फलं त्यक्त्वा मनीषिणः जन्मबंधविनिर्मुक्ताः पदं गच्छन्त्यनाम
यं ५१ बुद्धियुक्ताः बुद्धिः साम्यबुद्धिः ब्रह्मात्मैकत्वविज्ञानं तया युक्तास्तन्निष्ठां संपन्ना हि ज्ञानयोगनिष्ठाः खलु म
नीषिणो विद्वांसः कर्मजं कर्मभ्यः संचितादिभ्यो जातं नानायोनिसहस्रमापकं फलं जन्मादिलक्षणं त्यक्त्वा निषिद्धा
पायैर्नैमित्तिकैः प्रायश्चित्तैरनिवर्त्यं च तत्तो नाग्निना सर्वपापविकर्मणां दाहे सति तत्फलो नां च जन्मादीनां दाहसं
भवात् न तस्य कर्मफलाभवेति आत्मनः कूटस्थत्वात् असंगत्वविज्ञानशक्तिबलेन विद्वांसः स्वयं कर्मफलाविषया एम०
मस्त्वेत्यर्थः जन्मबंधविनिर्मुक्ताः जन्मनां बंधः संबंधो यस्य सः जन्मबंधो देहस्तज्जरकाले भावि वर्तमानश्चतेन विनि ३८
मुक्ताः कारणाभावाद्भाविदेहबंधरहितास्तादात्म्याभावाद्वर्तमानदेहसंबंधरहिताश्च संतः स्वयमिह जीवंत एवानाम

ब्रवीति एतच्छ्रेयो ये भिनंदंति मस्तान्रामस्थं ते पुनरेवापि यंति यत्कर्मिरागेण भवेरघंति रागात्तेनातुराः क्षीरालो
कास्थवं तरतिः कर्मिरागां कर्मफलमोहितानां ब्रवीति क्रतिरनर्थमेव अतो धीराः अमृतत्वं विदित्वा ध्रुवमध्रुवेष्वि
हन प्रार्थयंत इति एतद्यो वेद निहितं गुहायां सोऽविद्याग्रंथिं विकिरतीह सोम्य ज्ञानादेवानु कैवल्यं यथा चिरात् सर्व
पापं प्रपोह्य परात्परं पुरुषमुपैति विद्वानित्यादिश्रुतिभिर्विवेकवतो मोक्षप्रसंगः त्वमेतस्यैव प्रसंगेनैवविद्वे
कर्मफलत्वं च श्रूयते यस्मात्तस्मात् धनंजय बुद्धौ सांख्यबुद्धौ चित्तप्रसादप्रसादितज्ञानयोग एव शरणं वा संसम संपादि
न सोऽन्विच्छातं नैव मनः स्थापय नवचित्तं प्रसादं प्रसीदति तदा स्यज्ञानयोग एव तिष्ठ अवरत्वाद साधनत्वादनात्मना
त्मता धीहेतुत्वाच्च न कश्चित्कर्मराशि तत् श्रेयः एतेनैव यावच्चित्तप्रसादस्तावदेव कर्म साधनं मुमुक्षोः अतः परं ज्ञा
नयोग एवेति सत्वितं तेन यावज्ज्ञानं प्रसिद्धो न प्रयत्न बुद्धिरेवेति सिद्धं ४९ मुमुक्षोर्जन्मादिहेतूनां सर्वेषामपि कर्म
णां निःशेषनिवृत्तिर्ज्ञानयोगबलेनैव सिद्ध्यति नान्येनात स्वतंत्रेवनिष्ठां कुर्वित्ति बोधयति बुद्धियुक्तो जहातीह उभे
सुकृतदुष्कृते तस्माद्योगाय युज्यस्व योगः कर्मसु कौशलं ५० बुद्धिः सांख्यविषया निरुक्तोत याप तः ज्ञानयो
गयुक्तो ब्रह्मविदात्मैः स्व स्य कृत्स्याः संगविदात्मत्वविज्ञानबलेनैव इहलोके जन्मांतरसहस्रसंधुनात्
नोत्सजेः भोग शुभवकृते नानायोनिसहस्रमायके उभे सुकृतदुष्कृते जहोतिज्ञानाग्निना निर्मलात्मा जीवन्नेव मुक्तो
भवति यस्मात्स्मात्वं योगाय ज्ञानयोगाय युज्यस्व यतस्व ननु कृच्छ्रचांद्रायणादिप्रायश्चित्तैस्त्रिसुपर्णादिजपैर
श्वमेधादियागैर्गंगादिमहानदीस्नानदानैश्च सर्वपापक्षयो भवति किमर्थं ज्ञानयोगाभ्यासक्लेश इति चेत्तन्नैवं

स्तन्महत्त्वविशेषाः प्रतिपाद्यन्ते कुत्रचिदुपास्तिविशेषास्तत्फलविशेषास्तन्महत्त्वविशेषाः प्रतिपाद्यन्ते कुत्रचिद्द्वलस
गी०टी० गुणां तन्माहात्म्यं तत्फलस्य औत्कृष्ट्यं च प्रतिपाद्यते कुत्रचिन्निर्गुणं ब्रह्म तत्त्वतो नेतन्माहात्म्यं तत्फलप्राशस्त्यं च प्रति
३७ पाद्यते एतत्सर्वं श्रुतवतो विप्रतिपत्तिः किं सर्वेषां प्राधान्यं वा उत सगुणस्य वा उत निर्गुणस्य वा उत्तोभयेषां वेत्येवं श्रु
तिवाक्यैर्विप्रतिपन्ना संशयाविष्टा बहुविक्षेपवती ते बुद्धिः प्रतयाशात्स्र सर्वमवलोड्य श्रुतिस्मृतिपुराणबलेन गुरु
रूपदेशेन च सर्ववेदाः परमात्मनं नीतिन्यायेन सर्वं स्माविशात्स्य महातात्पर्यं निर्विशेष एव ब्रह्मणि पर्यव
सितमिति परिज्ञाय विप्रतिपत्तीः सर्वाः परित्यज्य निश्चला निर्विशेषाभ्यासे समाधौ समाधीयते चित्तमस्मिन्निति स
माधिः परं ब्रह्म तस्मिन्नतदाकारे रोवा वाचलाचलत्वं न हेतं बाह्यवासनानाशाद्विक्षिप्तानिश्चला सती यदा स्थास्य
ति तदा योगमवाप्स्यसि योगलक्षणमवाप्स्यसि यद्वा संस्तानमनंतं ब्रह्म सर्वं ब्रह्मैव नेह हैतदात्म्यमिदं सर्वं सद्वीदं सर्वं चिद्वीदं सर्वं
13 तत्त्वमसि अयमात्मा ब्रह्मेत्यादेतदुत्पा एवं मनन्यपरमनंतरमवाह्यं ब्रह्मैवेदं सर्वमित्यादिश्रुतिभिः सर्वस्य ब्रह्ममात्रत्व
प्रतिपत्तिजनकाभिर्विशेषप्रतिपत्तिमनो यासां श्रुतिविप्रतिपन्ना सर्वं ब्रह्मैवेति श्रुतिभिः संभाविताविशिष्टा
नवतीस्यर्थः तत एव निश्चला विक्षेपनिर्मुक्ता नहि परमात्मप्रवाकस्य श्रवणेनान्याधिष्ठानसंदर्शनेन वासदुद्धेवि
प्रतिपत्तिर्विक्षेपो वा संभवत्यत एवं सम्यक् श्रवणेन मननेन च संपन्ना ते बुद्धिः समाधावचलाप्रज्ञानारख्ये अच
लानिवातस्थदीपवन्निश्चला निष्कंपा भूत्वा यदा यस्मिन्काले चित्तपरिपाकावस्थायां स्थास्यति स्थिता भ राम०
विष्यति तदा त्वं योगं ज्ञानयोगमवाप्स्यसि योगारूढो भविष्यसीत्यर्थः ५३ श्रवणमननाभ्यां विज्ञाता २९
त्मतत्त्वस्य विदुषः समाधिना प्राप्तस्थैर्यस्य बुद्धिः किंलक्षणा स्थितप्रज्ञस्य लक्षणं वित्तानुकामोऽर्जुनः पृच्छति अर्जुन उवा

प्रमाध्यात्मिकादिसर्वोपद्रवरहितं नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावमखंडानंदैकरसं परं पद्यते ज्ञायतेनेन प्राप्यत इति प
दं परं ब्रह्म गच्छंति अविद्याकृतेवासनाकृतेन मध्येन्य भावं परित्यज्य ज्ञानेवमेव प्राप्नुवंतीत्यर्थः हि विद्वदनुभवद्योतनार्थः
र्थः ५१ चित्तशुद्धिजन्यं सर्वत्रालंबुद्धिलक्षणं वैराग्यं प्रशस्तोऽध्येयं लक्षणां योगं कदा केन वा प्राप्स्यामीत्यभिप्रायम
र्जुनस्यालक्ष्य यदा तव बुद्धिकालुष्यनिवृत्तिर्यदा वाग्मतानिर्विकल्पा भवति तदा वैराग्यं योगं च प्राप्स्यसीत्येतत् द्वयं श्लो
कद्वयेन क्रमेण प्रतिपादयति यदा ते मोहकलिलं बुद्धिर्व्यतितरिष्यति तदा गंतासि निर्वेदं श्रोतव्यस्य श्रुतस्य च ५२
मदसद्विवेकरूपं न्यतपातेः करणमनस्ते विषयेषु रम्येष्वरम्येष्विष्टमनिष्टं ग्राह्यमग्राह्यमिति येन रागद्वेषमूलेन मन्ये
वेदाप्रवर्तेते तदेव मोहकलिलं मोहो विचित्रता विषयजातमेतत्सर्वं ममसम्यापि केतु छुमितिविवेकाभावः यदायं
रितानेन देहकलिलं कालुष्यं दर्पणस्य स्थलजीपटलवद्विवेकबुद्धेरावरणमेव लक्षणं मोहकलिलं ते बुद्धिर्यदा व्यति
तरिष्यति यदिदं मनसा वाचा वक्तुमशक्यं श्रवणादिभिः नेश्वरं प्रोक्ष्यमाणं च विद्धि मायामनोमयमिति सोऽछिवना
र्थस्य सम्यक् ग्रहणजन्येन विवेकमात्मसलक्षेतद्ध्यमानेन सर्वं मिथ्येवेति निश्चयेन यदा स जानीते तदा श्रोतव्यस
श्रुतस्य च द्रष्टव्यस्य हेयस्य च ज्ञातव्यस्य ज्ञानस्य च गृहीतस्य ग्राह्यस्य च वस्तुनो मिथ्यात्वमेव विज्ञाय निर्वेदं वै
राग्यं सर्वत्रालंबुद्धिलक्षणं गंतासि प्राप्स्यसि व्यवहार्यस्य मिथ्यात्वात् व्यवहारस्य मिथ्यार्थगोचरत्वान्निष्फले
नानेन मम किमिति सर्वस्माद्व्यवहारात् व्यवहाराद्वा परतो भविष्यसीत्यर्थः ५२ एवं मुमुक्षोः तेन योगसिद्धेः सा
धारणाकारणं वाप्यो परमयां निरूप्याधुना योगसिद्धेरकारमाह श्रुतिविप्रतिपन्ना ते यदा स्थास्यति निश्चला
समाधावचला बुद्धिस्तदा योगमवाप्स्यसि ५३ नानाश्रुतिभिः स्मृतिभिः पुनश्च विचित्रमं विशेषप्राप्तं तत्फलविशेषा

भोजापत एव न निःशेषेण कामपरित्यागः संभवतीति चेन्न वाच्यः विषयेषु कामोदयो विषयस्वभावो वा किंवा
गी० टी० रुषस्वभावो वा नाद्यः द्वेषेण परागौदौ भोक्तृष्वपि सः कामानुदयात् न द्वितीयः कान्तासे त्रिधीवालस्य कामादर्शि
३८ नात् नहिं कथं कामोदय इति चेदुच्यते कामजानामि नेमूलं संकल्पात् किलजायसे इति स्मरणात् कामः संकल्पमूल
कः संकल्पो वासनामूलकः न हि वासनया विना वस्तुनि समीचीनत्वबुद्धिरुदेति समीचीनत्वबुद्धिं विना कामोपि ने
यद्येनेततः कामोत्पत्तेः कारणं विषयेषु भोग्यत्ववासनैव वासना नाम भोगजन्यसंस्कारः भोग्यत्ववासनाबला
देव विषयेषु कामः प्रवृत्तिर्भुजेत्तं नोतदृष्टं लोकशास्त्रप्रसिद्धं विदुषस्तु नित्यं निरंतरं समाधिनिष्ठायामेवति
ष्ठतः सदा सर्वत्र ब्रह्मैव पश्यतो विषयग्रहणं न संभवति प्रत्यगात्मनापश्यतो घटग्रहणं यथान यासर्वं ब्रह्मात्म
नापश्यतः तस्माद्विषयवासनाः स्वयमेव क्षीयंते तासां क्षये कामाः स्वयमेव विनश्यंति स्वयमेव विनश्यतो
20 कामानां नाशो विदुषि ह्युपचर्यते प्रजहातीत्युपदेश प्रभयान पश्यतत्तमसो नाशनं सूर्यः करोतीतिवद्यतस्त
वेनतत्त्वमस्ति ह्यनिर्वासनं त्वं विदुषो लक्षणमिति तिनेदिदं निर्वासनत्वं समाधिना साधकस्य संपादनीयमित्यवसितं च ५५ निष्कृतेद
इदं मुमुक्षोरवश्यं साधनीयं साधनमिति सूचयितुं स्थितप्रज्ञस्य लक्षणांतरमाह दुःखेष्वनुद्विग्नमनाः सुखेषु विगतस्पृहः वीतरा
गभयक्रोधः स्थितधीर्मुनिरुच्यते ५६ दुःखेषु दुःखप्रापकेषु ज्वरशूलशिरोवेदनादिष्वाध्यात्मिकेषु चोरव्याघ्रादिष्वा
धिभौतिकेषु वर्षवाततापादिष्वाधिदैविकेषु दुःखप्रदेषु प्राप्तेषु सत्स्वप्यनुद्विग्नमनाः अनुद्विग्नं क्षोभरहितं मनो यस्य गच्छामीति राम०
विक्षेपपर्यायादिधुरं मनो यस्य सो अनुद्विग्नमनाः समाधिनिष्ठया तेन रक्षोभितचित्त इत्यर्थः तथा सुखेषु सुखप्रापकेषु स्रक्च ३०
न्दनादिषु स्वयं प्राप्तेषु विगतस्पृहः विगताविशिष्टा निर्गता स्पृहा रसनेंद्रियलौल्यं यस्य स विगतस्पृहः स्वानंदरसास्वा

च स्थितप्रज्ञस्य का भाषा समाधिस्थस्य केशव । स्थितधीः किं प्रभाषेत किमासीत व्रजेत किं ५४ स्थितप्रज्ञ
स्य स्थिता ब्रह्माकारेणाभिप्लावाद्यानवगाहिनी प्रज्ञा बुद्धिर्यस्य स स्थितप्रज्ञ आरूढ तस्य भाषा भावे वा
का कदाचिद्ध्याति समाधिस्थस्य निरंतरं नियमेन समाधिं कुर्वाणस्य समाधिनिष्ठो निरतो विद्वान् परि
तैरयं स्थितप्रज्ञ इति कदा भाष्यत इत्यर्थः स्थितधीः स्थितप्रज्ञः स्वयं किं प्रभाषेत किमासीत किं व्रजेत कथं तिष्ठति
कथं चरति किं वदतीत्यर्थः ५४ सिद्धस्य लक्षणानि यानि तान्येव साधकस्य साधनानि प्रयत्नेन संपाद्यानि येषु सिद्धेषु
सत्स्वेव विद्वत्प्रज्ञास्थैर्यं विदेहकैवल्यं च सिध्यतस्तानि मुमुक्षोर्यत्नेन साधनीयानीति सूचयितुमध्यायपरिसमाप्तेस्ता
न्येव प्रतिपाद्यंते तत्रादौ प्रथमप्रश्नस्योत्तरमाह श्रीभगवान् प्रजहाति यदा कामान् सर्वान् पार्थ मनोगतान् आ
त्मन्येवात्मना तुष्टः स्थितप्रज्ञस्तदोच्यते ५५ आरागादिना सम्यग्विज्ञातात्मतत्त्वो मुमुक्षुः समाधौ वर्तमानो मनो
गतान् मनसैवानुद्रष्टव्यमिति श्रुतेरागत आत्मस्वरूपप्रकाशनेकाकारतो मनस्येव स्थितान् विषयान् कामयंती
ति कामाः विषयभोगेच्छाः तान् सर्वान् यदा यस्मिन्काले समाधिसिद्धिदशायां प्रजहाति निःशेषं परित्यजति विष
याशानां निःशेषपरित्यागे हेतुमाह आत्मनीति स्वतः सिद्धे नित्ये कूटस्थासंगचिद्रूपे च सुखरूपे सर्वत्रोप
लभ्यमान आनंदैकरस आत्मनि स्वस्वरूपे क्रीडन् रममाणो ब्रह्मविदात्मना स्वस्वरूपेणैवो केवलं स्वरा नतु दृष्टः स्वा
त्मानंदरसानुभवस्यैव संतोषं तन्निश्चयाप्याप्यमृतरसापायीत्व गतो बुधस्तु तुच्छं विषयसुखं नापेक्षते तेन तेन एवन हुषपा
रकामान् सर्वान् प्रजहाति यदैवं लक्षणो भवति तदा स्थितप्रज्ञ इति परमितिपरितेः रूच्यत इत्यर्थः पदालवे प्रमुच्येत ते
का मायेष्यति क्रतेर योगेन प्रतिपत्तिर्भवति नतु विषयेषु कामो वर्तते एव तत्र हृष्टो विद्वषो वितदनुभवतो का

येभ्योऽभयाद्रागादिदोषप्रसक्तिभयात्समाधिविघ्नभयाच्च वागादीनि चक्षुरादीनि च सर्वशः सर्वतोऽपि प्रत्याहृत्य स्वस्मिन्नुपसंह
गी॰ टि॰ रते समाधिस्थैर्याय तन्त्र तन्त्रवृत्तिं वा रचयति तदा तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता भवतीत्यर्थः ५८ ननु निरिंद्रियाणां विषयेभ्यो वै मुख्यक
३९ रणां प्रज्ञास्थैर्ये प्रकारान्तरमित्येतदप्युक्तप्रायं किंचित्कार्यमुद्दिश्य सर्वेन्द्रियनिग्रहेण तत्त्वातिष्ठति पुरुषे इंद्रियनिग्रहो हि यस्य तेन
नु प्रज्ञास्थैर्यमिति चेन्न तस्य रागवत्त्वेन ब्रह्मसत्तानंतनिष्ठो च न संभवतीति सूचयितुमाह विषया विनिवर्तन्ते निराहारस्य दे
हिनः रसवर्जं रसोऽप्यस्य परं दृष्ट्वा निवर्तते ५९ आह्रियंते विषया येस्ते आहारा इंद्रियाणि तानि यमाद्यैस्तेभ्यो निवर्तितो यः
स निराहार इंद्रियनिग्रहवान् तस्य देहिनः देहमेवाहमिति सदहंबुद्ध्यालंबनत्वेनास्यास्तीति देही देहाद्यभिमानी तस्येंं
द्रियाणां निग्रहीतत्वाद्विषयाः रूपादयः सर्वे विनिवर्तन्ते विशिष्य निवृत्ता भवंति रसवर्जं रागं विना रसो रागे गुणे
२। द्रव्ये रस्याभिधानादस्तो रागो न गच्छति रागे लिंगमबोधस्येति नियमात् सर्वमिदमहं च ब्रह्मैवेति सर्वस्य स्वस्य च ब्रह्मत्वमा
त्रत्वज्ञानं रागघ्नं तेन तद्रूपमेकं चरस्यानुरक्तोऽन्यतो रागवत्त्वादेवास्य बोधाभावस्ततएव रे इंद्रियत्वेपि न प्रज्ञास्थैर्यं प्रसक्तिरि
त्यर्थः तर्हि कथं तस्य रागनिवृत्तिः प्रज्ञा च सिध्यतीत्याकांक्षायामाह रसोऽपीति अस्य मौनेनेन्द्रियनिग्रहेण प्रज्ञा हि नाचरित
मुद्रौस सांप्रवरागादिजन्यत्तानेन परं परं ब्रह्माद्वितीयं दृष्ट्वा इदमेवाहमस्मीति स्वात्मना साक्षात्कृत्य तन्तोरसो निवर्तते निर्गच्छ
ति विषयेष्वयोग्यत्वभावनानित्या रागनिवृत्तिः भोग्यत्वभावनानुव्रत्यदृष्ट्या निवर्तते सर्वस्य स्वस्य च ब्रह्ममात्रत्वावगमात्रिना राम॰
भोक्तृभोग्यत्वादिभेदत्वेन निर्द्रगर्वे सति तदाश्रितत्वात्तेन सहैव स्वयं च दग्धो भवतीत्यर्थः अपि शब्दात् प्रज्ञास्थैर्यं च सिध्य ३१
तीति सूचितं भवति ५९ यत एवमतः सिद्धमुमुक्षुणोपेतैः सर्वस्य ब्रह्ममात्रत्वज्ञानसंपादने प्रागेव बाह्येन्द्रियादिनिः शेषनिवृत्तये नि

दासत्त्वात्तेषां दुःखरहितइत्यर्थः वीतरागभयक्रोधः उपकारिणि रागः प्रीतिः स्वंतापकारिणि क्रोधोऽप्रीतिरासन्ने
मरणहेतौ भयं चैतत्त्रितयं स्वात्मनिष्ठया वीतं नष्टं येन स वीतरागभयक्रोधः प्रीत्यप्रीतिभयहेतूनां प्रीत्यादीनां
तत्कार्याणां चाविषयीभूतइत्यर्थः दुःखादिषु विषादाद्यनुदये हेतुमाह मुनिरिति कृतं दृष्टं स्पृष्टं च सर्वं अन्यकेदृष्टा ब्रह्मैवमनुते
पश्यति जानाति न तु तत्तदाकारो भवति मुनिर्ब्रह्मनिष्ठः एवंलक्षणोपः स्थितधीः स्थितप्रज्ञः सिद्ध उच्यते इत्यर्थः एतेन दुः
खादिषु बाह्याऽनालंबिन एव सद्ब्रह्मनिष्ठा निष्ठावत एव सम्यक्त्वात्तन्सम्यक्तानिन एव विदेहमुक्तिरिति सूचितं भवति सेसिद्धे
ब्रह्मैवेच्यतिरेपन्त्सुसंपन्त्सु नदैविहृदतिकिंतुन स्वात्मैव स्वात्मना तिष्ठतीति किं प्रभाषेतेत्यस्य प्रश्नस्योत्तरं स्पष्टं ५६ अत्र
णादिनाविज्ञातात्मतत्त्वो विदेहकैवल्याधीर्नसन्तानपरिपाकाप समाधौ महत्तः साधको परवं वजेतेतस्य वज्ञाननिष्ठा सि
ध्यतीत्याह यः सर्वत्रानभिस्नेहस्तत्तत्प्राप्य शुभाशुभं नाभिनंदति न द्वेष्टि तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ५७ यः समाधौ मह्नत्तो यतिः प्रज्ञा
सर्वत्र कंथाकौपीनादिपरिग्रहे देहजीवनेपि अनभिस्नेहः असंगासक्तिरहितो भवति प्रारब्धवशादागतं शुभमनुकूलं
तन्नाभिनंदति पदाः शुभं प्रतिकूलं न द्वेष्टि हर्षविषादरहितो भूत्वा सर्वत्र समबुद्धिः सन्समाधावेव तिष्ठति तस्यैव प्रज्ञा प्र
तिष्ठिता स्यात्तस्य ज्ञाननिष्ठा सिध्यतीति नेतरस्येत्यर्थः ५७ यद्यपि ज्ञाननिष्ठासिद्धेः महद्दैर्घ्यं तीव्रमोक्षेच्छा नस्वरत्वे चैतन्त्रि
तपमेवकारणं तथापींद्रियनिग्रहाभावे वैराग्यादितानं निष्ठा च न सिध्यतीत्यतः साधकस्य यत्नेत इंद्रियजयः संपाद्यः प्र
ज्ञासिद्धे इत्याह यदा संहरते चायं कूर्मोंगानीव सर्वशः इंद्रियाणींद्रियार्थेभ्यस्तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ५८ यो यं ज्ञाननिष्ठा
पाश्रद्धेतो यतिर्यथा कूर्मः स्वांगानि परेभ्यो भयात्सर्वशः सर्वाणि तत्तत्काले स्वस्मिन्नेवोपसंहरते तथा हृदिंद्रियार्थेभ्यः तत्तद्विष

श्यतिनत्वात्माज्ञाननमरणतरंगमालिनिसंसाराब्धौपततित्वात्स्वपंचविद्यान्नविनश्यतीतिविदुषोपिविहिमुक्तस्यजन्मादिदुःखप्र
गी॰ टी॰ वाहपातः नयापित्वमेवफलंननुमुक्तिःकारणाभावात्रणाहेषाभ्यांविषयेषुप्रविष्टस्यविदुषोपिविषयाभिध्यानमेवभ्रसज्जते
ननुब्रह्मध्यानमितिसर्वानर्थमूलंविषयाभिध्यानंतत्कार्यंचप्रतियादयतिद्वाभ्यां ध्यायतोविषयान्पुंसःसंगस्तेषूपजाय प्रीतिः२
६२।४० ते संगात्संजायतेकामःकामात्क्रोधोभिजायते ६२ क्रोधाद्भवतिसंमोहःसंमोहात्स्मृतिविभ्रमः स्मृतिभ्रंशाद्बुद्धिनाशोबुद्धि हा
नाशात्प्रणश्यति ६३ विषयान्शब्दादीन्ध्यायतस्तेषुसम्यक्त्वमस्मद्यतेवरंदंभोग्यमितिवाचिंतयतःपुंसःसंगस्तेषुरम्य
त्वाकारेणवाभोग्यत्वाकारेणवाभाविनेषुभोग्येषुप्रीतिःमात्रंतसंस्कारदासक्तिरूपजायतेसद्यउस्यद्यतेसंगात्त्रीसा
नेत्रममानुनाभवितव्यमितिकामोभोगेच्छावेगःसम्यक्जायतेप्रत्तोपेनाऽभोग्यमपिकलंजादिस्त्रैणंभगिन्या
दिवाभोग्यत्वबुध्याभोक्तुंत्वरयतेपुरुषःकामाद्येनकेनापिप्रतिबंधेनहतात्क्रोधोभिजायतेपरस्परोक्ततात्मनः
22 परोपकारणहेतुबुद्धिविद्वेषःक्रोधःक्रोधात्संमोहोवैचित्त्यंकार्याकार्यविवेकभ्रन्यताजायतेक्रोधाविष्टःखलुसंमो
हेनमहतामप्यपचरतिगुरुमपिधिक्करोतिसंमोहादुक्तलक्षणात्स्मृतिविभ्रमोजायतेवेदांतश्रवणजन्यतानेनत्र
ह्मैवाहमितिपुनःपुनःकृतःस्वानुभवसंस्कारजस्तदाकारपरिणामिबुद्धिवृत्तिविशेषःस्मृतिरित्युच्यते तस्याविभ्रमो
भ्रंशः स्मृतिहेतुभूतस्यविस्मृतेरनुदयः तस्मात्स्मृतिभ्रंशाद्बुद्धिनाशःबुद्धिर्ब्रह्मणीवृत्तिःतस्याःस्वविषयकस्मृ राम॰
तिविनाप्रणाशोभवति यथावदेवर्तिमेवपुरुषेष्ठत्रेरतिस्मृतिरस्तिचेन्ममायंपुत्रेरतिपत्राकारेणबुद्धिर्जायतेप्रातस्मृ ३२
तुस्मृत्यसंभवात्पुत्राकाराबुद्धिर्नजायतेतथाब्रह्मणापरोक्षेपिविषयाभ्यामोहाक्रांतचित्तस्यविदुषःस्वविषयकस्मृत्यभा

ष्ठः ? त्तये विदेहमुक्तये चेति विदेहकैवल्यसिद्धेः कारणम् । तत्र त्यक्तानस्यसम्यक्त्वसिद्ध्ये समाधौ प्रवृत्तस्य यतेरिंद्रियनि
ग्रह एव आदावेव स्यकर्तव्यस्तदभावे महाननर्थ इति सूचयितुमाह यततो ह्यपि कौंतेय पुरुषस्य विपश्चितः इंद्रियाणि प्रमा
थीनि हरंति प्रसभं मनः ६० हि यस्मात्कारणाद्यततः समाधिना तानेस्यात्मप्रतिबद्धत्वसिद्धये प्रयत्नं कुर्वतः समाधौ
तिष्ठतो यतेरित्यर्थः विपश्चितः विषयजातमापिकमसत्तुच्छमिति विषयस्वरूपनिर्वधायमवतीति च विजानतोपि पुरुषस्य मुमु
क्षोर्मतः मनुतेऽनेनेति मनः सर्वज्ञमदवलोकनकारणं इंद्रियाणि प्रमाथीनि प्रमथितुं विषयदर्शनमात्रेण व्याकुलीक
र्तुं शीलं येषां तानि प्रमाथीनींद्रियाणि रागादिदोषग्रस्तानि प्रसभं बलात्कारेण स्वपक्षयतः सतो विवेकयुक्तमपि मनः ह
रंति ग्रहीत्वा विषयेषु पातयंति स्वरूपात् आवयंतीत्येतदिंद्रियनिग्रहमकुर्वतः स्वरूपभ्रंश एव विदुषो महाननर्थः यस्मा
देवं तस्मात् तानि सर्वाणि संयम्य युक्त आसीत मत्परः वशे हि यस्येंद्रियाणि तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ६१ विषयेषु पुनः पु
नर्दोषदर्शनेन वंधकत्वभयेन वैराग्यद्वेषाभ्यां वियोजितानि तानींद्रियाणि सर्वाणि संयम्य तेषु प्रवृत्तिं निरुध्य तत्र होल
केषु स्वापयित्वा ब्रह्मविद्यतिर्युक्तो योगेन युक्तः समाहितचित्तः वृत्ते ब्रह्माकारतामापाद्येत्यर्थः मत्परः अहमेव
परः परमात्मेति परस्मिन्नेव ब्रह्मण्यहंधीर्यस्य स मत्परः सर्वमिदमहं च ब्रह्मैवेति सर्वं स्वं च ब्रह्मैव पश्यन्नासीत मत्परः इत्यासेवे
दाति ष्ठेदित्यर्थः एवं नित्यं निरंतरं पश्यतो यस्य यतेरिंद्रियाणि विषयग्रहानवकाशतयानीरागाणि सत्वावशेषवश्यानि भवं
ति तस्य हि स्थिरतुष्टप्रज्ञा प्रतिष्ठिता निश्चला भवति सो स्थितप्रज्ञ इति ध्यातिनैवेतरस्येत्यर्थः नन्विंद्रियैरंतःकरणे विषयेषु पातितेऽपि चे
देनास्य किं दुष्यः को वानर्थ इति चेद्विषयाभिध्यानमेव सर्वानर्थबीजं तेनानर्थहेतुपरंपरा ऽ यततीति पापार्वैकत्वचिंतानेविन

गी० टि० निर्मलात्मनस्तस्य बुद्धिः सर्वत्र ब्रह्मदर्शनी भत्तायथेवति हने भति स्थिता भवतीत्यर्थः ॥ ६४ ॥ नित्यानित्यविवेकवैराग्याभ्यां तीव्रमुमु
४१ क्षया च सर्वं संन्यस्य मुमुक्षवो ये यतयः श्रवणं कुर्वन्ति तेषां मुक्तिः सम्यक् ज्ञानेन विना न सिध्यति सम्यक् ज्ञानं च समाधिं विना
समाधिश्चेन्द्रियनिग्रहं विना च इन्द्रियनिग्रहो विविक्तिः तेषां रागादित्यागं विना न सिध्यति एततोऽपि कौन्तेयेत्यादिना रागद्वेष
परित्यागमिन्द्रियनिग्रहं समाध्यनुष्ठानं च प्रतिपाद्य ध्यायतो विषयान्पुंसः इति ज्ञानिनोऽपि बहिर्मुखस्य ज्ञाननाशोपायेन
यन्निपातं प्रतिपाद्येदानीं वक्ष्यमाणतत्त्वविवेकादीनां तत्पक्षपातं न मोक्षो आत्मानं केवलार्थं भजमानस्य मुमुक्षोरा
लस्येनाऽमेधया च ध्यानादावश्यकत्वात्तस्य समाधिरेव एवं कर्तव्य इति सूचयितुं तदकर्तुरनर्थमाह नास्ति बुद्धिरयुक्त
स्य न चायुक्तस्य भावना न चाभावयतः शान्तिरशान्तस्य कुतः सुखम् ॥ ६६ ॥ शतधा श्रुतवेदान्तोऽपि यस्तीव्रमुमुक्ष
या शान्तो दान्त उपरतस्तितिक्षुर्भूत्वाऽपि वक्तृतानुसिद्धये समाधिं न करोति तस्यायुक्तस्यासमाहितचेतसोऽयुक्त
२३ स्य बुद्धिः सर्वत्र ब्रह्मदर्शनलक्षणा विजातीयमात्रैकलभ्या श्रेयस्कृद्दृष्टिर्नास्ति बहुधा कृतेऽपि श्रवणे नेदं तत्त्वं ज्ञानेय
द्वाक्यार्थगोचरमेव भवति न तु वस्तुगोचरं तस्य बुद्ध्यात्मचिज्ज्ञानमपि न तिष्ठति स्थिरमित्यर्थः अयुक्तस्येति
पुनरुक्तिः समाधेरेव यत्कर्तव्यत्वद्योतनार्था कारणाऽभावे कार्याभाव इति न्यायेन अयुक्तस्य समाधिशून्यस्य ब्र
ह्मपरोक्षता नास्त्यस्य भावना न च नास्ति देहद्वयम् इदमेवाहमस्मीति स्वात्मना साक्षात्कृतब्रह्मरूपे वात्मत्वाभि
निवेशो भावनानन्तादात्म्यापत्त्या स्वस्य ब्रह्मरूपे वस्यैव स्थितः ॥ हं बुद्धिलक्षणापासा चाप्ययुक्तस्य न संभवतीत्यर्थः
व तत्संभवे तत्कार्यं च न संभवतीत्याह न चाभावयत इति अबुद्धोपपादेहतया ब्रह्मैवाहं तत्र इत्यात्मानं ब्रह्मैवाऽभा एम०
वयतोऽमन्यमानस्य ब्रह्मात्मना स्वयमत्नीकतोपते ः शान्तिरनात्मतादात्म्यतत्कार्यसंबंधाऽदर्शनलक्षणा बोध ३३

वादिदमहं च ब्रह्मैवेति दृश्याकारतामुत्सृज्य जगतः स्वस्य च ब्रह्माकारत्वावगाहि स्वरूपं ज्ञानात्मिका चिन्मयी वृत्तिर्नोपजायते किं
तु भोक्तृभोग्याकारवृत्तिभिः स्वपतिरोहितात्मत्वान्नष्टा भवति एवं स्वविज्ञानविनाशाद्धि ह्यात्मस्वरूपमपि नश्यति प्रकर्षेण
नश्यतीति प्रणश्यति संसारकारागारे पतितत्वान्न कदाचिदपि मुक्तिं न प्राप्नोति विषं पिबतोः मरणमिव असन्मार्गे प्रविष्टस्य
सकृतिनैष्ठं भवस्ततो विषयारण्यमवकाशमदत्वा सर्वेन्द्रियाणि गृह्य एवं कं समाधिं कुर्वत एव सम्यक् ज्ञानं तत्फलं च सिध्यतीति
सिद्धं ६३ वश्येन्द्रियैर्विषयग्रहणाभावे विदुषः कथं शरीरयात्रा भवत्वित्याशंकायां न तथाकारेणि संसमाधिमनुतिष्ठत
श्चित्तप्रसादं भगवान्प्रतिपादयति रागद्वेषवियुक्तैस्तु विषयानिन्द्रियैश्चरन् आत्मवश्यैर्विधेयात्मा प्रसादमधिगच्छति ६४
रागद्वेषवियुक्तैः रागद्वेषयोर्बीजं विषये विशिष्टत्वादिबुद्धिरेव दोषदर्शनेन तस्यापास्तत्वात् इन्द्रियाणि रागद्वेषवियु
क्तानि भवन्ति तैः रागद्वेषवियुक्तैः विषये सम्यक्त्वमुच्छत्वं वैधकत्वबुध्या रागद्वेषाभ्यां वियोजितैरित्यर्थः नेतरे वात्मव
श्यैरात्मनः स्वस्य वश्यैः संकोचव्याकोचयोर्वशवर्तिभिः प्रसन्नैरिन्द्रियैस्तु विषयानन्नरसादीन् निषिद्धानत्र
लंबुद्रिः ६ पिप्रमाणज्ञानमात्रपर्याप्तान् चरन् भुंजानो ब्रह्मविद्यातिविधेयात्मा विधेयः इन्द्रियमुधासमाधिनो चेन्निर्मुक्तरागादिदो
षतया मुक्तत्वेन स्वाधीन आत्मा मनो यस्य स विधेयात्मा स च प्रसादं चित्तस्य स्वास्थ्यमत्यंतनिर्मलतां गच्छति आहारशुद्धौ
सत्वशुद्धिः सत्वशुद्धौ ध्रुवा स्मृतिरिति श्रवणादिन्द्रियशुद्ध्या चित्तशुद्धिः सिध्यतीत्यर्थः ६४ नित्यसमाधिनिष्ठया चे
न्द्रियाणां मनसश्च शुद्धिलक्षणं प्रसादं संपादितवतो विदुषस्तस्मिन्सिद्धे फलमाह प्रसादे सर्वदुःखानां हानिरस्योपजायते
प्रसन्नचेतसो ह्याशु बुद्धिः पर्यवतिष्ठते ६५ इन्द्रियशुद्धिसिद्धेः प्रसादे प्राप्ते सत्यस्य विदुषः सर्वदुःखानां अतः दुःखश
देन तद्धेतवो विक्षेपालस्यं तेनैषां सर्वेषां हानिर्विनाशः उपजायते ततएव शीघ्रमाशु च प्रसन्नचेतसो

नाभिरुच्चावचाभिराकृष्टं मनो विषये वा कर्मणि वा योगे वा प्रवृत्तौ वा व्यवहारे वान्यत्र वा यातनपि त्वा वाउ
गी॰व॰टी॰ नौ व निव विवक्षं मयतीत्यर्थः ६७ यस्माद्रागद्वेषलोभमोहादिदोषैरेवेन्द्रियप्रवृत्तिस्तया समाध्यऽभाव
स्तेन ज्ञानाऽभावस्तेनैव ब्रह्मणि स्थानान्यऽहंभावाऽभावस्तस्मान्मुमुक्षोऽभावस्तत्स्वऽभावश्चैवमन थ
४२ ज्ञानाऽप्राप्तो रागद्वेषादिभिरिन्द्रियाणि प्रत्यक्षं कृत्वा बहिः प्रवृत्तस्य ज्ञानिनो वित्तस्यादिन्द्रियग्रामं रागा
दिभिर्वियोज्य सम्यक् निगृह्य च मुमुक्षोर्यत्नेर्विदेहमुक्तये समाधिरेव संपादनीय इति सूचयितुमाह त
स्माद्यस्य महाबाहो निगृहीतानि सर्वशः इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यस्तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ६८ रागा
दिशत्रुसंहारसमर्थस्यैवात्राधिकारो नान्यस्येति सूचनार्थं महाबाहो इति संबोधनं यस्य मोक्षैकार्थिनो
यत्नेरिन्द्रियार्थेभ्यः सर्वाणीन्द्रियाणि निगृहीतानि भवन्ति तीव्रवैराग्येण तस्यैव धन्यस्य समाधिः सि
२५ द्धा तिमता प्रतिष्ठिता भवति विदेहमुक्तिरग्रे तिष्ठतीति तत्त्वं ६८ जन्मानेकशतसहस्रकृतसु
कृतपरिपाकेन कस्याचापीश्वरप्रसादयोगक्लप्सा भवतो यस्य समाधिना सर्वमिदमहं च ब्रह्मैवेति ब्र
ह्मा परोक्षविज्ञानमुत्पन्नं भवति तस्य महात्मनः स्थितप्रज्ञस्य प्रबुद्धस्य स्वप्नव्यवहारवद्देहप्रभे
दनिस्यादिव्यवहारो लौकिको वैदिकश्च निःशेषो विनिवर्तते निद्राकद्वाविद्यापानिःशेषविनष्ट राम॰
त्वान्नकार्यस्यापि निःशेषनिवृत्तिरतः प्रबुद्धो जागरस्थः जीवन्मुक्तो ब्रह्मविद्वरिष्ठ एव आरमति ३४
नान्यत्रेति प्रतिपादयति या निशा सर्वभूतानां तस्यां जागर्ति संयमी यस्यां जाग्रति भूतानि सा निशा

शांतिं नेति ध्यातिकिंच अशांतस्य ॥ नात्मानमेवात्मानं द्वैतं च पश्यतः सुखं नित्यं निरंतरं ब्रह्मसुखं कुतः सर्वमिदमहं च ब्रह्मैवे
ति सर्वं स्वं च ब्रह्मैव पश्यतः स्वयमेव ब्रह्मानंदरसानुभवः स्यात् नहि विपरीतदर्शिनः कुतः सिध्यतीत्यर्थः पद्यानचाऽभावयतः शां
तिः श्रुतं दृष्टं स्पृष्टं मतं विज्ञातं स्वयं च सर्वं चिद्रूपं ब्रह्मैवेति सर्वस्य चिन्मात्रत्वमखंडाकारचिदात्मिकया वृत्त्या नित्यं निरंतर
मभावयतोऽपश्यतो विदुषः शांतिर्विदेहमुक्तिः सच्चिदानंदैकरसब्रह्मरूपेणावस्थानलक्षणा नास्ति एवमशांत
स्य विदेहमुक्तिमप्राप्तस्य सुखं विदेहकैवल्यसुखं कुतः ब्रह्मभावमप्राप्तस्य ब्रह्मसुखं न सिध्यतीत्यर्थः ॥ ६६ ॥ नयुक्त
स्य बुद्धेः श्रवणादिजन्यज्ञानस्य माध्यभावेपि न नश्यति यथा मेधाविनाऽधीतमीमांसादिशास्त्रजन्यज्ञानं मेधया
प्रतिष्ठितमेवमवतिष्ठते वेति चेन्नेदृक्काव्यनाटकादिज्ञानमतिस्थूलमपि मुहुर्मुहुरखलोऽनंतरश्रवणं चावाविनान
स्फुरेत् प्रतिभाति किमु बज्ञानमतिसूक्ष्ममतीन्द्रियमविषयमप्रचुरमसंस्कृतमज्ञानाकृष्टमविनष्टप्रतियस्य मात्मतत्त्वज्ञानं सम्य
ग्ध्यानाभ्यासेन प्रतिभातीति तत्र तत्त्वस्थित्यै मुमुक्षोः समाधिः कर्तव्य इति सत्यं च पि तु बाह्यैः प्रबुद्धस्य तत्र नाशनप्रकारं सदृष्टांत
माह ॥ इंद्रियाणां हि चरतां यन्मनोऽनुविधीयते । तदस्य हरति प्रज्ञां वायुर्नावमिवांभसि ॥ ६७ ॥ हि यस्मात्कारणादिंद्रिया
णां श्रोत्रादीनां वागादीनां च स्वस्वविषयेषु चरतां सतां लोके स्वस्वविषयकर्मवासनाभिसंविष्टं यन्मनोऽनुविधीयते विदु
षा न तन्निरोधावतारस्वेच्छानुरूपं प्रवर्त्यते तदेव मनः अंभसि नदीजले वा पूर्णवामिवा स्वस्ववासनानुरूपं प्रवर्तमान
स्यास्य विदुषः प्रज्ञां आत्मानात्मविवेकबुद्धिं हरति संहरति अत्रायमभिप्रायः नद्याः परपारं गच्छंती नौ कामं
ति कूलो वा पुर्व्वहीनाम महाऽऽवर्तैस्तां पातयति जलेनापूर्य वा मज्जयति महापापारोनाऽस्मिहृत्समंजेयति पुनरपा
रं वा विषमस्थाने वा गमयति सर्वथाऽनर्थवतीमेव करोति पश्चात् यथा विदुषोपि प्रज्ञां विवेकबुद्धिं अनाद्यविद्यावास

तिप्राकृतमेव व्यवहारं न करोति कुत एवं लक्षणस्यास्य विदुषो वैदिकव्यवहारः सिध्यतीत्यर्थः यद्वा अधीहि
गी०टी० भगवो ब्रह्मविद्यां वरिष्ठामित्यादिश्रुतिप्रसिद्धाया ब्रह्मविद्या सर्वभूतानां सर्वेषां प्राणिनां निशा भवति सु
४३ षुप्तिदा कृत्यास्वरूपभावत्वकारूपापि सुषुप्तिष्वपनानां निशेव भवतीति निशोच्यते यथा प्रसिद्ध नि
शा स्वकीयतमः प्रज्ञया नामरूपभेदमयास्य सर्वस्य वस्तुजातं तमोमात्रं कृत्वा स्वयमेव सर्वत्र विजृंभते त
थैवैषा ब्रह्मविद्या स्वकीयचिच्छक्त्या नामरूपभेदमयो ह्यसर्वं दृश्यजातं चिन्मात्रं कृत्वा स्वयमेकैव सर्व
त्र विजृंभते यत्र निशापामिव अज्ञातसंज्ञा सुष्ठु सर्वे भावेस्या न रूपान् स्वभासूपश्यंतः शेरते तस्यां ब्र
ह्मविद्यायां संयमी बहिःप्रवृत्तिशून्यः स्थितमतो ब्रह्मविदेकस्व जागर्ति आत्मरतिरात्मक्रीड आ
त्ममिथुन आत्मज्योतिरात्मानंदो भूत्वा सर्वदाऽऽस्ते यस्यामविद्यायां सर्वाणि भूतानि जाग्रति त
४५ महमिदं मम इति व्यवहरंति सा त्वऽविद्या हि तावस्यां पश्यतो द्रष्टादर्शन दृश्यं च सर्वं मिथ्यैवेति
पश्यतो ब्रह्मविदो निशा भवति यथा प्राणिनां ब्रह्मविद्या निशा तथा ब्रह्मविदोप्यऽविद्या निशा
ब्रह्मविद्यया ब्रह्मैवाहमिति स्वमानंदैकरसं परिरूपं विषयीकर्तुं यथैवाऽऽतानशक्नुवंति तथैवायं ब्रह्मविदवि
द्यया हं ममेदमिति देहेंद्रियादिकं विषयीकर्तुं न शक्नोतीत्यर्थः तत एवास्य लौकिके वैदिके च कर्मणि प्रवृत्तिः न वि स्म०
कारः यौगपद्याभावात् यस्य देहतदाश्रितवर्णाश्रमाद्यभिमानः फलार्थित्वं ममेदं कर्तव्यमिदं न कर्तव्यमितिवि ३५

पश्यतो मुनेः ॥ ९८ ॥ प्राचीनकर्मफलानुभुक्त्यै पुनः पुनर्भवंति जायंते इति भूतानि प्राणिनस्तेषां सर्वे
षां भूतानां स्थितेरतिरिक्तानां सर्वभूतानां या निशा भवति नैजः परस्यां देवतायामित्यादिश्लोकस्थको या
परदेवता सर्वप्रमाणाऽगोचरा निर्विशेषा सन्मात्रा स्वरूपा निशेव भवति यथा निशायां निद्रायां ते प्राणिनो पंच
सानि शानतिस्तारणात्रिः सर्वव्यापकत्वेन हेतोः अवेद्युमशक्यत्वेन सर्वपदार्थानां स्वमात्रत्वापादनेन च भू
तानां मनुष्यादीनां व्यवहर्तुमशक्या भवति तथा सर्वपरदेवतापि सर्वव्यापकत्वादिधर्मैः सर्वभूतानां
व्यवहर्तुमशक्यत्वात्रिशेत्युच्यते ॥ अमुत्वं नितरां सुखस्वरूपत्वात्रिशान्तत्वात्रिशायामन्तं तत्सुख
रूपायां परस्यां देवतायां परब्रह्मरूपानंदघनेस्वरूपमविद्यानिद्राप्रबुद्धः संयमी बहिःप्रवृत्तिनि
वृत्तसर्वेन्द्रियो ब्रह्मविदेक एव जागर्तीति जैवारमति क्रीडत्यानंदति तदन्ये तु शेरते न वेदांताअ
पि निद्रिताइव तत्स्वरूपं किमपि न जानंतीत्यर्थः ॥ यस्यामविद्यायां दृष्टृदर्शनदृश्यादिभेदवत्यां भूता
नि जाग्रति अहं ममेदमिष्टमनिष्टमिदं कार्यमिदमकार्यमिति व्यवहरंति सा तत्त्वऽविद्यादैतप्रपंचः पश्यतः
दृष्टारं दर्शनं दृश्यं च सर्वं प्रत्यक्षं ब्रह्मैवेति पश्यतो मुनेर्ब्रह्मनिष्ठस्य निशा भवति यथा निशायां
प्राणिनो न व्यवहरंतीति तथा यमविद्यानिशायामहं ममेति न व्यवहरति अहं ममेत्यादिप्रत्ययहेतु
नामनाद्यविद्यावासनानां निःशेषविनष्टत्वेन तत्तदुद्बुद्धत्वमध्यासः प्रत्येकमशक्यत्वादतो हं ममेदमि

मत्तोरमेवैकमाश्रित्यतदेकालंबनात्वात्तत्रैवरमतेतेनैवतुष्यतिहृष्यत्यानंदतिनान्यत्र रागेतिपश्यतिस्मरतिस्पृश
गी०टी० तिस्वपंयतिब्रूतामत्त्वात्तत्रैवतिष्ठतितच्चेवयस्यकृत्यंविद्यते ॥ प्रज्ञास्समाधिनाश्रौष्ठौम्पदेहंप्राणामिन्द्रियजातंयस
५४ र्वंदूरतः परित्यज्यसच्चिदानंदैकरसंपरंब्रह्मैकमेवाश्रित्यतदेकालंबनात्वात्तत्रैवारमंतेक्रीडंतोनंदंतीतुष्यंती
हृष्यंतीसतीपतिव्रतावन्नान्यत्तुरागेतिपश्यतिमनुतेविजानातिस्वपंसदातदात्मनातिष्ठतिसएवजीवन्मु
क्तिसुखंविदेहकैवल्यसुखंचविंदतीति सत्यपातुस्थितमतस्यपतेर्भिक्षादावपिप्रवृत्तेर्बाह्यानालंबनत्वमेवप्र
तिपादयतिश्रीभगवानेवंलक्षणएवयतिर्विदेहमुक्तिंप्राप्नोतिनान्यविधइतिनिर्द्धारयन् आपूर्यमाणमच
लप्रतिष्ठंसमुद्रमापःप्रविशंतियद्वत् तद्वत्कामायंप्रविशंतिसर्वेसशांतिमाप्नोतिनकामकामी ७० गंगा
नर्मदागोदाकृष्णाकावेरीसिंध्वादीनांमहानदनदीनांदशशतसहस्रसंख्याकेभ्योमुखेभ्योअतिपरिपूर्ण
मवद्भ्यः समागतैरनेकैर्महाप्रवाहैरपरिमितैःसमंतादापूर्यमाणमपिस्वयमचलप्रतिष्ठं अचलाच
२८ लनवर्जितामर्यादातत्स्वीयपल्लक्षणामनतिक्रांतानावृद्धिक्षयप्राप्ताप्रतिष्ठाजलस्थितिमर्यादायस्यसोऽचल
प्रतिष्ठस्तंप्रवाहाःप्रवेशकालइवप्रवेशकालेप्येकरूपेणसंतावित्तिप्रपञ्चतयावर्तमानमित्यर्थः स
दैकरूपेणैवतिष्ठंतंसमुद्रमापःगंगासिंध्वादिमहानदीनांनानामुखेभ्यःसमागतानिजलानिनानावि रामं०
धवर्णरसगंधगुणकत्ववंत्यआपोयद्वत्प्रविशंतिस्वकीयशुक्लनीलारुणपीतादिरूपविशेषंमधुरा ३६
म्लतिक्तकषायादिरसविशेषंपरिमलरसोदिगंधविशेषंलघुत्वगुरुत्वादिगुणविशेषंदृष्ट्वाद्वित्रिचतुः

पासु गुणदोषदर्शनं च विद्यते तेन तस्यैव कर्मणि योग्यता दृश्यते न तु फलस्पृहारहितस्य न हि निस्पृहनिरं
तरसमाधिनिष्ठया निरुद्धचित्तान्तःकरणेनाऽविद्यातत्कार्यं च अध्यासादिकं निर्मलत्वं ब्रह्मत्वतादात्म्यमापाद्य
ब्रह्मैवाहमिति सर्वदा ब्रह्मरूपेण वर्तता त्वं नास्ति कृतो विदुषः पुनः शरीरेण तादात्म्यापत्तिः तत्राहंममेत्यभिमान
स्य संभवेति तदसंभवेन तत्रारोपितवर्णाश्रमादिधर्माभिमानोपि नास्ति ध्वनितं तदभिरूपेण सर्वमिथ्यात्वदर्शिनः क
र्माभिसंध्यसिद्धेः किं चासु गुणदोषदर्शनाऽसिद्धेश्च तस्मादेवं न विदुषः कर्मण्यधिकार उपपद्यते सर्वमि
थ्यात्वदर्शनस्य प्रवृत्तेश्च परस्परविरुद्धत्वादेकाधिकरणत्वाऽनुपपत्तेः वस्तुनः सत्यत्वनिश्चयपूर्विका
प्रवृत्तिः भ्रमकल्पितत्वनिश्चयपूर्वकं मिथ्यात्वज्ञानं जनतयोः परस्परविरुद्धत्वमेकाधिकरणत्वा
नुपपत्तिश्च ननु कर्तृकरणकार्यं च सर्वं मिथ्यैवेति विदुषः कर्मणि प्रवृत्तौ मिथ्यात्वेन कृते कर्मणि बाधायनभ
वतीति चेन्न मिथ्यात्वज्ञानस्य प्रवृत्तिविरोधात् इदं जलं किं तु मरुरेवेति जलमिथ्यात्वदर्शिनः तत्पिपासापि
प्रवृत्तदर्शनात् किं तु तारोपितं दृश्यं सर्वं मिथ्यैवेति तदधिष्ठानं ब्रह्मैव सर्वत्र पश्यतः प्रवृत्तिरनुपपन्नेत्यस
तोऽस्य विद्यावतः स्वकर्मण्यधिकारो ननु विद्यावतः विद्यापि अविद्यातत्कार्यविरोधित्वाद्विद्यावतिब्र
त्वविद्याऽविद्यातत्कार्यं च तेन सा वर्तमानः स कार्यं स्यात् नु नश्यत्येति यत एवं ततो विधिविधानं विधेयं त
था तां च सर्वमाविद्यकं मिथ्यैवेति विजानतो ब्रह्मविदः सदात्मनात्मन्यवस्थितिर्विना न किंचित्क
र्तव्यमस्तीति सिद्धं ॥ ६९ ॥ यथा कृत्स्नकार्यं कर्तुमतां भूतावेशजनितां नरके भाजनं च सर्वं स्वजनं तथा

द। चोदना मां यास

वमरोजलमिवब्रह्मण्यद्वितीयेद्युः विद्यमानमेवद्वैतंकल्पयित्वा अहंभोक्तेदंभोग्यमित्यऽस्ताभिसंधितया
गी०टी० वाह्यवासनाभिरस्नात्महंताममताभिनिवेशेन बद्धः सन्निदंरम्यमिदमिष्टमित्यादिभेदबुद्ध्या नामरूपादि
५५ विशेषविभागेन पदार्थान्गृह्णाति पश्यति ततः कामकामी भेददर्शी शांतिं न प्राप्नोति देहादितादात्म्यायसा
पोऽसदभिनिवेशेन ब्रह्मण्यद्वितीये भेदं पश्यति स एव कामकामी द्वैतदर्शी न मुक्तिं न प्राप्नोतीत्यर्थः
उरा श्रीपी॰अ तथा च श्रुतिः यदा ह्येवैष एतस्मिन्नुदरमंतरं कुरुते अथ तस्य भयं भवति तत्त्वेव भयं विदुषोऽमन्वान
राश्रलपं। स्येति नहि देहतादात्म्यं विना भेददर्शनं कामना च सिध्यति नापि देहतादात्म्यं चाविद्यां विना संभवत्यविद्या
वतो मुक्त्यभावो युक्त एव यतस्ततः कश्चित्कदाचिदपि देहतादात्म्यापत्त्या भेददृष्टिर्न कर्तव्या विदेहकै
वल्यार्थिना यतिनेति सिद्धं एवं श्लोकेनानेन चतुर्भ्यां महाराजादावपि स्थितप्रज्ञो ब्रह्मविद्यतिर्ब्रह्मात्म
27 नाब्रह्मण्येवतिष्ठति न कचिदप्यनात्मनीति किमासीतेति प्रश्नस्योत्तरं दत्तं ७० यस्माद्ध्यायतो विष
यानित्यत्र विषयाणां ध्यानं रागो न दर्शनेन च विनैव केवलध्यानमात्रेण कामाद्युत्पत्त्या विभ्रंशाद्विदुषो
विप्रणाशः प्रतिपादितः किमुत ब्रह्मनिष्ठामुत्सृज्य बाह्यदृश्यान्विषयानिंद्रियैर्गृह्णतो भुंजतो पश्य
तो विहरतो कामकामिनः प्रणाश इति तस्माद्विदेहकैवल्यार्थिना यतिना ब्रह्मविदा सर्वं यावद्विषय राम०
ग्राहमुत्सृज्य सर्वेंद्रियनिग्रहपूर्वकं सदात्मनिष्ठया स्थातव्यमेवं यस्तिष्ठति स एव विदेहमुक्तिं विंदतीति ३७
प्रतिपादयति विहाय कामान्यः सर्वान्पुमांश्चरति निस्पृहः निर्ममो निरहंकारः स शांतिमधिगच्छति ७१

पंचषट्समाष्टनवदशशतैकष्टत्रु समानरूपरसादिविशेषं तन्नामविशेषं च परित्यज्य समुद्रभावमेव यथा
गच्छंति समुद्रमाप्येतत्संबंधमहिम्ना नामरूपगुणविशेषैर्यथा समुद्रान्न भिद्यंते इत्यर्थः ॥ तद्वत्कामा यं
प्रविशंति काम्यंते नामभेदेन रूपभेदेन रसभेदेन गंधभेदेन पाकभेदेन च विविधस्वरूपं तद्विति कामा भोग्य
पदार्थास्तत्पाऽऽरप्परसान्नोदय तत्तदन्ये च भोग्यविशेषा अचलप्रतिष्ठं नानाविधैर्नामरूपरसगंधपाक
संस्कारादिविशेषैर्विचित्रैरनेकैर्भोग्यविशेषैः सर्वतोऽनिच्छा प्रारब्धादेव समागमे एवमापूर्यमाणमांगहारा
मांगहारोति दानजनहारसमंतात्पतद्भिर्व्याकुलीक्रियमाणमप्यचलप्रतिष्ठमवेलानिर्विकल्पावि
परीतभावमप्रमनोद्भुत्या नेदमापाममप्याहारादौ सदाकारतामापाद्य सदात्मनैव निश्चलीभूय स्थिता
ऽवंज्ञकारहतैः स्थितिर्यस्य सोऽचलप्रतिष्ठः तेदानीमपि बाह्यानंकल्प्यसमाधिनिष्ठयाविपरिणा
मरहितान्तःकरण इत्यर्थः ॥ तमचलप्रतिष्ठमेवं पंब्रह्मविदं यतिं सर्वे कामाः प्रविशंति यं ब्रह्मनिष्ठं प्राप्य
सर्वे विषयाः प्रिज्ञावापन्ना अध्यात्मदृष्ट्या प्रविलापिताः संतः स्वकीयनामविशेषं रूपविशेषं गंधवि
शेषं पाकविशेषं संस्कारविशेषं रसादिविशेषं च परित्यज्य समुद्रप्रविष्टमहानदीजलानि समुद्रभाव
मिव स्वपंचब्रह्मभावं गच्छंतीत्यर्थः ॥ य एवं [illegible] लक्षणो ब्रह्मविद्यतिः स एव पंडितमविद्यामयं चोप
एकमलक्षणं विदेहमुक्तिमाप्नोतीति न तु कामकामी कामान् विषयानयः कामयते स कामकामी स्वपंके
वल्पकारणाभ्यनां ब्रह्मनिष्ठां स्वधर्मं परित्यज्याऽनात्मन्येवात्मभावमापद्य भोक्ता स्वरूपमुक्तो रजनम्